Prof. Dr. Şinasi Gündüz

Anadolu'da Paganizm

Antik Dönemde Harran ve Urfa

ANKARA OKULU

Prof. Dr. Şinasi Gündüz

1960'ta Hekimhan'da doğdu. Lisansını Ankara Üniversitesinde lisansüstü eğitimini İngiltere'de Durham ve Manchester üniversitelerinde tamamladı. 1995'te Dinler Tarihi Doçenti, 2003'te Profesör oldu. Başta Sabiilik olmak üzere Gnostik dinler, Ortadoğu inançları, heterodoksal akımlar, Hıristiyanlık, küreselleşme, şiddet ve din ilişkisi konularında çalışmalar yapmakta olan Prof. Gündüz, hâlen İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi anabilim dalı başkanlığını yürütmektedir. Birçok akademik dergide yürüttüğü yayın kurulu üyeliği ve bilim hakemliği yanı sıra, www.dinlertarihi.com sitesi ile *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*'nin editörlüğünü de yapmaktadır. Yayınlanan çalışmaları arasında şunlar sayılabilir:

The Knowledge of Life: The Origins and Early History of the Mandaeans and Their Relation to the Sabians of the Qur'an and to the Harranians, Oxford: Oxford Univeristy Press 1994.

Sabiiler Son Gnostikler, Ankara: Vadi 1995.

Din ve İnanç Sözlüğü, Ankara Vadi 1998.

Mitoloji ile İnanç Arasında: Ortadoğu Dinsel Gelenekleri Üzerine Yazılar, Samsun: Etüt 1998.

Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı, Ankara: Ankara Okulu 2001.

Dinsel Şiddet: Sevgi Söyleminden Şiddet Realitesine Hıristiyanlık, Samsun: Etüt 2002.

Küresel Sorunlar ve Din, Ankara: Ankara Okulu 2005.

Misyonerlik. Ankara: DİB Yayınları 2005.

Change and Essence: Dialectical Relations Between Change and Continuity in the Turkish Intellectual Tradition, (eds. Şinasi Gündüz, Cafer S. Yaran) Washington: RVP (2005).

Ankara Okulu Yayınları: 89

Dizgi ve kapak: Ankara Dizgi Evi
Baskı, kapak baskısı, cilt: Özkan Matbaacılık
Birinci basım: Kasım 2005

ISBN 975 - 8190 - 89 - x

Ankara Okulu Yayınları
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı 48/81 Ulus/Ankara
Tel/Faks: (0312) 341 06 90
e-mail: ankaraokulu@ankaraokulu.com

Anadolu'da Paganizm

Antik Dönemde Harran ve Urfa

Prof. Dr. Şinasi Gündüz

Ankara Okulu Yayınları
Ankara 2005

KISALTMALAR

AS	*Anatolian Studies*
Bkn.	Bakınız
BSOAS	*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*
c.	cilt
ed.	editör
EJ	*Encyclopaedia Judaica*
h.	hicri
HG	Haran Gaveyta (E.S. Drower, *Haran Gawaita and the Baptism of Hibil Ziwa*, Vatican City 1953).
HUCA	*Hebrew Union Collage Annual*
JA	*Journal Asiatique*
JHI	*Journal of the History of Ideas*
JOL	*Jaarbericht ex Oriente Lux*
Krş.	Karşılaştırınız
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
n.	dipnot
OMÜİFD	*Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*
öl.	ölümü
PBA	*Proceeding of the British Academy*
SEL	*Studi Epigrafici e Linguistici*
s./ss.	Sayfa/sayfalar
t.y.	tarih yok
tr.	tercüme eden
vd.	ve devamı

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

I. BÖLÜM
GİRİŞ: PAGANİZM 9
1. Monoteist Gelenekler ve Paganizm 10
2. Geleneksel Paganizmin Özellikleri 15
3. Neopaganizm 21

II. BÖLÜM
GELENEKSEL HARRAN PAGANİZMİ 27
1. Kutsal Şehir Harran 28
2. Kültürel ve Dinsel Bir Merkez Olarak Harran 30
3. Harran'ın Önemini Kaybedişi ve Yıkılışı 35
4. Harran Paganizmi İle İlgili Kaynaklar 46
5. Harranilerin Tanrı İnançları 47
a. Üstün Varlık İnancı 51
b. Politeizm 53
6. Yıldız-Gezegen Kültü 57
7. Soğmatar ve Maralahe Kültü 64
8. Hermes Kültü ve
Harran Paganizminde Peygamberlik Anlayışı 72
9. Harranilerin Ritüelleri 77

III. BÖLÜM
ANTİK DÖNEMDE URFA PAGANİZMİ 83
1. Helenizmin Yöredeki Etkisi 87
2. Nusaybin Okulu ve Süryani Geleneği 90
3. Urfa'nın Pagan Dönemine İlişkin Kaynaklar 92
4. Yıldız-Gezegen Kültü 95
5. Nabu ve Bel Kültleri 99
6. Atargatis Kültü ve Balıklı Göl 101
7. Urfalı Paganların Diğer Kült ve Ritüelleri 112

SONSÖZ 113

EK 115

KAYNAKÇA 125

DİZİN 131

ÖNSÖZ

Ulûhiyeti ve kutsalı yalnızca aşkın bir metafizik üstün güce hasretmeyip tüm evrene yaygınlaştıran ve doğa merkezli bir din anlayışıyla doğal varlıklara tapınmanın ifadesi olan paganizm, bilinen en erken dönemlerden günümüze kadar dünyanın hemen her tarafında yaygın olan bir geleneği temsil etmektedir. İnsanın içinde yaşadığı evreni ve günübirlik irtibat içerisinde olduğu doğal varlıkları tanrılaştıran veya bunları, tanrısal gücün tezahür ettiği alanlar/objeler olarak gören ve bunlara tazim etmeyi ön plana çıkaran pagan geleneklere karşı, tarih boyu en büyük mücadeleyi, ibadet ve tazimin yalnızca tek bir aşkın güce yapılması gerektiğini savunan tektanrıcı gelenekler vermiştir. Örneğin, taviz vermez monoteizmiyle diğer tektanrıcı gelenekler arasında da belirgin bir yere sahip olan İslam, baştan sona tarihi, tevhid ile şirk mücadelesi olarak değerlendirmektedir. Kur'an, Allah'ın, ibadet edilmesi ve yardım istenmesi gereken tek ilah ve rab olduğunu vurgulamakta; bütün varlıkların Allah'ın yaratıkları olduğunun altını çizmektedir. Bu inanç doğrultusunda Kur'an, ulûhiyeti herhangi bir yaratıkta aramanın ve ona tazim etmenin bir olan Allah'a ortak koşma olacağı konusunda uyarıda bulunarak, insanları böylesi davranışlardan uzak durmaya çağırmaktadır.

Paganizm ve pagan inançlar denildiğinde birçok kişinin aklına öncelikle antik döneme ait çeşitli dinsel gelenekler gelir. Oysa paganizm yalnızca tarihin derinliklerinde kalmış bir gelenek değildir; dolayısıyla pagan kült ve ritüeller, yalnızca antik döneme ya da geçmişe ait bazı toplumlarda görülmez. Zira paganizm, çeşitli inanışlar ve davranış biçimleriyle günümüzde de yaşatılmaktadır. Öyle ki Eski Asur, Babil, Yunan, Roma, Kelt ve benzeri kadim pagan dinlerin yanı sıra, -bu kitapta değinileceği gibi- Wicca akımı, Druidler ve benzeri yeni (ya da neo) pagan hareketler de söz konusudur. Bundan başka paganizm, günümüzde çeşitli evrensel din bağlılarının "halk inançları" bağlamında sürdürdükleri bir dizi inanç ve ritüelde de varlığını devam ettirmektedir. Örneğin Müslüman halklar arasında, Kur'an'daki temel yaklaşıma muhalif olmasına rağmen, çeşitli su kaynaklarının, ağaçların, taşların, yatırların, mezarlıkların, üstte taşınılan birtakım objelerin ve benzeri şeylerin tapınma unsuru olarak kullanılması, kutsiyetin onlarda bir şekilde tezahür ettiğine inanılması, onlara tazimde bulunulup yakarılması ve duanın kabu-

lünde onların aracı unsurlar olarak değerlendirilmesi, İslam öncesi dönemlere ait pagan geleneklerin halk arasında hâlâ sürdürüldüğünün kanıtıdır. Bütün bunlar, paganizmin günümüzde de doğrudan ya da dolaylı olarak var olmayı sürdüren bir olgu olduğunu göstermektedir.

Medeniyetler beşiği Anadolu, tarih boyu sayısız topluluğa ve bir o kadar çok inanç sistemine beşiklik etmiştir. Bu inanç sistemleri arasında pagan gelenekler, uzun yıllar Anadolu'da egemen olmuşlardır. Hitit, Sümer, Urartu krallıkları başta olmak üzere Anadoluda yaşayan birçok halk, politeist tanrı inançlarıyla, pagan kült ve ritüelleriyle tanınmaktadır. İnanılan tanrısal varlıklar, metafizik aşkın varlıklar olduğu gibi, yıldız ve gezegenlerle ilişkili gök cisimleri ya da hayvanlar, bitkiler veya diğer tabii nesnelerle ilgili varlıklar da olabilmektedir. Antik dönemde Anadolu pagan inançları arasında yeryüzü ile özdeşleştirilen ana tanrıça kültü (Kübele ya da Kubaba) önemli bir yer tutmaktadır. Ancak bu kült, daha ziyade Anadolu'nun orta ve kuzey kısımlarında yaygın olarak görülmekte, kitapta özel olarak inceleyeceğimiz Harran ve Urfa civarında ise, verimlilik tanrıçaları kültü çerçevesinde bir başka şekilde varlığını sürdürmektedir. Yukarıda isimlerini verdiğimiz kadim geleneklerin dışında, Hıristiyanlık öncesi dönemde ve Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında Anadolu'da oldukça yaygın olan sır dinlerinde de pagan kült ve ritüeller dikkati çekmektedir. Anadolu genelinde görülen Mitra kültü ile Tarsus civarındaki Sandan kültü gibi çoktanrıcı sır dinlerinde, sihir-büyü ve ekztazi seremonileriyle iç içe yapılan pagan ritüeller oldukça önemlidir.

Anadolu'daki çeşitli pagan kült ve ritüeller, tarihin ilerleyen dönemlerinde Anadolu'nun yaygın dinsel gelenekleri haline gelen Hıristiyanlık ve İslam inancında da, halk inançları ve dindarlığı düzleminde yaşatılmaya çalışılmıştır. Nitekim sihir, büyü, fal, çeşitli doğal nesne ve objelerin uğurlu ya da uğursuz olduğu inancı ve benzeri tasavvurlar, aslında İslam'ın temel akidelerine ters olmasına rağmen Anadolu halk inançlarında var olmayı sürdürmüştür.

Bu çalışma, geçmişten günümüze tüm Anadolu pagan geleneklerini ve kültlerini değil, yalnızca Harran ve Urfa örneklerinde kadim Anadolu paganizminin özelliklerini ele almayı amaçlamaktadır. Anadolu'daki pagan gelenekler üzerinde yapılacak bu ve benzeri incelemelerin, Anadolu halk dindarlığında gözlemlenen kimi İslam dışı kült ve ritüellerin muhtemel kaynaklarının bilinip anlaşılmasına katkıda bulunacağı kesindir.

Şinasi Gündüz
Nisan 2005, İstanbul

I. BÖLÜM

GİRİŞ: PAGANİZM

Latince *pagus* ve *pagani* sözcüklerinden türetilmiş olan ve sözlük anlamı itibarıyla "kırsalda yaşayan, köylü, taşralı" anlamlarına gelen pagan terimi,[1] erken dönemlerden itibaren Hıristiyan geleneğinde dinsel anlamda "ötekini" ifade etmede kullanılmıştır. Buna göre Hıristiyan inancının dışında kalanlar pagan olmakla itham edilmişlerdir.[2] Hıristiyan geleneği yüzyıllar boyu bu tutumunu devam ettirmiş ve yalnızca Hıristiyanlaşmaya direnen Romalı ve Yunanlı politeistleri değil, tüm Hıristiyan olmayanları bu terimle adlandırmayı sürdürmüşlerdir.

İlerleyen dönemlerde, özellikle din bilimlerinin bilimsel bir disiplin halinde teşekkül etmesiyle birlikte, pagan terimi özel anlamda, dünya genelindeki tüm putperest toplumlar için kullanılmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda paganizm kavramının, politeist/çok tanrıcı dinsel geleneklerde tanrısal varlıkları sembolize eden şekil ve suretlere tapınma ritüelleriyle yakından ilişkili bir anlamda kullanıldığı görülür. Bu bağlamda geleneksel puta tapıcılığı ifade eden pagan terimi, çok tanrıcılık ve atalar kültü ile yakından irtibatlı olan naturalizm/doğa tapıcılığı ve animizm/ruhçuluk ile ilişkilidir. Dolayısıyla Babil, Asur, Mezopotamya, Eski Mısır ve İran gibi birçok eski Ortadoğu dinsel geleneği ve Eski Avrupa dinleriyle Hinduizm, Tibet Budizmi ve benzeri günümüz inanç sistemleri pagan gelenekler olarak incelenmektedir.

Pagan terimi, günümüzde, geleneksel paganizm olarak adlandırdığımız ve yukarıda örneklerini verdiğimiz geleneksel yapı-

1 Pagan teriminin, Eski Roma'da, asker olmayan halka yönelik "sivil" anlamına kullanıldığı da bilinmektedir.

2 Bkn. R.L. Fox, *Pagans and Christians*, New York: Alfred A. Knopf 1987, ss. 30-31.

lar yanında, bazı yeni kültler ve inanç sistemleri için de kullanılmaktadır. Bu bağlamda, aynı zamanda terim, yaygın kurulu dinsel geleneklere, özellikle de Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslam gibi dinlere karşı büyücülük ve çok tanrıcılık ile doğa ve ruh tapıcılığı gibi eski kültleri yeniden ihya etmeye çalışan bir dizi akımı da kastetmektedir. Birazdan ayrıntılı olarak üzerinde duracağımız gibi, Neopagan gelenekler olarak adlandırılan bu akımlar, ABD ve diğer Batı ülkelerinde bir taraftan modernizm ve sekülerizme diğer taraftan da kurulu dinsel geleneklere karşı adeta postmodern bir başkaldırı hareketini temsil etmektedirler.

Pagan teriminin bir diğer kullanılışı ise genellikle dindar çevrelerce yapılan bir tanımlama doğrultusundadır. Buna göre pagan, materyalizm, modernizm, sekülerizm ve bunlar doğrultusunda gelişen ve akılcılık, liberalizm, bireysellik ve benzeri parametrelere dayalı anlayışı adeta üstün değer olarak kutsayan Batı paradigmalarının ürettiği insanı ifade etmektedir. Bu doğrultuda maddenin, bireysel çıkarın, sermayenin ve teknolojinin alabildiğine esiri olan günümüz insanı pagan bir birey, böylesi bireyler üreten çağdaş Batı kültürü ise pagan/paganist bir kültür olarak değerlendirilmektedir.*

1. Monoteist Gelenekler ve Paganizm

Din tarihinde monoteizmden politeizme ya da tek bir üstün güce tapınma ve tazimden birçok metafizik güce, doğal varlıklara ve ata ruhlarına tazim etmeye kadar sayısız örnekler bulunur. Tanrı veya üstün güç düşüncesi açısından ya da tapınmadaki farklı değerler dikkate alınarak hangisinin diğerlerinden daha önce olduğu veya dinsel inançların tarihsel açıdan nasıl bir gelişim çizgisi gösterdiği öteden beri tartışma konusu olmuştur. Örneğin, kiliseye ve kilisenin değer yargılarına karşı verilen mücadelenin bir ürünü şeklinde ortaya çıkmış olan ve yaklaşık olarak yirminci yüzyıl ortalarına kadar etkisini sürdüren pozitivist bakış açısı, sürekli değişim ve gelişimi temel alan çizgisel ta-

* Bu bağlamda Yusuf Kaplan'ın zaman zaman üzerinde durduğu tekno-paganizm terimini hatırlatmakta yarar var.

rih anlayışı ve evrimci gelişim teorisi doğrultusunda dinsel inanç ve değerlerde de bir tekâmül öngörmektedir. Buna göre, ruhçuluk, atalar kültü ve büyü, geleneksel din ve tanrı düşüncesinin temelinde bulunmaktadır; tanrı inancında ise çoktanrıcılıktan tektanrıcılığa doğru bir gelişim söz konusudur. Bu bağlamda Hegel, insanlık tarihinde "din çağı" öncesi bir "sihir ve büyü dönemi" olması gerektiği üzerinde durmuş; Frazer ise insanlığın erken dönem tarihinde, büyü ve sihir gücüyle insanlığın doğayı kontrol altına alabileceğinin düşünüldüğü bir zaman diliminin varlığından söz etmiştir. Ona göre insanlığın bu çabası doğrudan etkili olmayınca, insanlar bu defa kendilerinden daha üstün saydıkları ruhlara, tanrılaştırılmış atalara ve diğer tanrısal varlıklara yönelmeye başlamışlardır. Tamamıyla hipotetik olan bu yaklaşıma göre, sihir-büyü dönemindeki büyücülerle büyücü-hekimlerin yerini bu defa rahipler ve din adanıları almaya başlamış; erken dönemlerdeki sihir-büyü sanatının yerini ise rahiplerce yönetilen kurban ve dua törenleri gibi ritüeller almıştır.[3] Bu ve benzeri yaklaşımlara göre, insanlığın din tecrübesinin temelinde içinde yaşadığı doğal çevreyi kontrol altına alma ve doğanın olumsuz etkilerinden sakınma düşüncesi bulunmaktadır. Dolayısıyla bu bakış açısı, sihre, büyüye, doğa tapınmacılığına ve ruhçuluğa dayalı paganizmin, insanlığın erken dönemlerine ait yaygın din anlayışını ifade etmekte olduğunu ileri sürmektedir. Bu teori, 19. yy'da ve 20. yy başlarında çeşitli antropologlarca Polinezyalılar ve Aborjinler gibi Okyanusya yerlileri üzerinde yapılan sınırlı (ve gerçekte oldukça önyargılı) gözlemlere dayandırılmaya çalışılmıştır.[4]

3 E.O. James, *History of Religions*, London 1956, s. 2.

4 Dinlerin kökenine ve erken dönem tarihine ilişkin bu evrimci din teorisi, doğal olarak aslında metafizik varlıkların mevcudiyetine ve onlara tazime dayalı kültlerin, insan ürünü olduğunu, insanın içinde yaşadığı doğal çevreyle olan ilişkilerinin bu inançları ürettiğini ileri sürmektedir. Bu evrimci teoriye göre, insanlığın en erken tarihsel dönemlerinde dinsel inancın hiç olmadığı dönemlerin de olması gerekmektedir. Nitekim bazı din tarihi uzmanları ve antropologlar, eserlerinde, hiçbir dine inanmayan ya da yaşantılarında herhangi bir dinsel inanışa yer vermeyen topluluklar/kabileler bulunduğunu iddia etmişlerdir. Örneğin G.T. Bettany, *The World's Religions: A Popular Account of Reli-*

Tek tanrıcılığı esas alan monoteist dinsel gelenekler, doğal olarak çoktanrıcılığa ve bunun uzantısı olan kült ve ritüellere karşı verdikleri mücadele ile dikkati çekerler. Tektanrıcılık, -her ne kadar Yahudi geleneğinde olduğu gibi zaman zaman tanrı ile ilgili antropomorfik ve antropopetik tanımlamalar yapıyor olsa da- tanrının mutlak birliğini, aşkınlığını, üstünlüğünü, yüceliğini ve başka hiçbir şeye benzemezliğini temel almaktadır. Dolayısıyla tanrı ile ilgili inanç ve tutumlarda, bu inançlara ters olabilecek bir düşünce ya da tavra monoteist gelenekler kesinlikle yasaklama getirmekte; aksi bir durumu tanrıyı inkâr ya da tanrıya başka şeyleri ortak koşma olarak değerlendirmektedirler. Örneğin bu aksi davranışlardan birisi tanrının şekil ve suretini/suretlerini yapmak, bir diğeri ise yüce tanrı yanı sıra başka üstün güçlerin mevcudiyetini kabul etmektir. İsrailoğulları geleneğinde oldukça önemli olan 10 emirden birisi yalnızca yüce tanrı Yahve'yi tanrı olarak kabul etmek bir diğeri ise herhangi bir put (tanrısal şekil ya da suret) yapmamak ve onlara tazim etmemektir.[5] Yine –kabul edilen tanrısal üçlemeden/teslisten dolayı her ne kadar tam bir monoteist gelenek olup olmadığı tartışmalı olsa da- Hıristiyanlıkta da benzer şekilde putlara ve suretlere tapınma ve tazimde bulunma yasaklanmaktadır.[6]

gions Ancient and Modern (London 1890) başlıklı eserinde bunlara bazı örnekler verir. Oysa ilerleyen dönemde, dünya genelinde eski ve çağdaş dinsel gelenekler üzerinde yapılan sayısız araştırma, her dönemde ve her toplumda bir din anlayışının mevcut olduğunu ve dinin, Smart'ın haklı olarak vurguladığı gibi, tarih boyu insan yaşamının ayrılmaz bir parçasını oluşturduğunu ortaya koymuştur (N. Smart, *The Religious Experience of Mankind*, New York 1969, s.11). Ayrıca M. Eliade gibi araştırıcıların yaptıkları çalışmalarda, kimi antropologlarca "ilkeller" olarak tanımlanan yerlilerin inançlarının hiç de evrimci pozitivist teorilerin iddia ettiği gibi iptidai olmadığı, tam tersine gelişmiş olarak tanımlanan dinsel geleneklerde var olan özelliklerin bu geleneklerde de mevcut olduğu ortaya konuldu (örneğin bkn. M. Eliade, *Patterns in Comparative Religion*, London 1958, s. 30vd.). Bundan başka, yapılan araştırmalarda, geçmişten günümüze tüm toplulukların inanç sisteminde bir üstün güç inancının var olduğu ve politeist geleneklerde bile, çok tanrıcılıkla bu üstün güç inancının yan yana varlığını sürdürdüğü görüldü.

5 Çıkış 20: 1-7; Tesniye 5: 6-21.

6 Örneğin bkn. Koloselilere Mektup 3:5.

Monoteist dinler, insanın tapınma ve tazimini içeren bütün ibadetlerin tek yüce varlığa yönelik olarak yapılmasını şart koşmakta ve bu doğrultuda yalnızca diğer metafizik varlıklara değil, canlı ve cansız doğal varlıklara ve ruhlara tapınmayı da yasaklamaktadır.

Monoteist bir gelenek olarak İslam, en dikkat çekici bir özellik olarak inanç sisteminde Allah'ın mutlak birliği ve tekliğine dayalı *tevhid* inancına yer vermektedir. İslamın diğer dinlerle, -hatta Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinlerle- karşılaştırıldığında en çarpıcı karakteristik özelliğidir tevhid. Tek üstün güç olarak Allah'ın kabul edilmesi, ona hiçbir şeyin/varlığın denk tutulmaması ve yalnızca Allah'a ibadet edilmesi ilkelerini içeren tevhid, Kur'an'a göre, tarih boyu Allah'ın dinini insanlara tebliğ etmekle yükümlü olan peygamberlerce insanlara anlatılmış; Allah tarafından insanlara gönderilen ilahi mesajların özünü tevhid akidesi oluşturmuştur. Kur'an, tarihin başlangıcından itibaren insanları tevhide taraf olan müminler ve tevhide ya da Allah'ın mutlak birliğine karşı çıkarak ona çeşitli varlıkları/değerleri ortak koşanlar şeklinde iki gruba ayırmaktadır. Dolayısıyla, Kur'an'a göre tarih, aslında bir tevhid ve şirk mücadelesidir ve bu mücadele insanlık varoldukça sürecek gözükmektedir. Kur'an'da sıkça anlatılan kıssalarda bu mücadeleden örnekler verilmekte; tevhide karşı çıkan insanların tavır ve tutumları kınanmakta ve onların sonunda nasıl hüsrana uğradıkları vurgulanmaktadır. Böylelikle insanlara, geçmişten ibret alarak Allah'ın mutlak üstünlüğünü, biricikliğini ve aşkınlığını kabul etmeleri, ona hiçbir konuda hiçbir şeyi ortak tutmamaları, yani şirkten sakınmaları anlatılmaktadır.

Tevhid inancı doğrultusunda İslam, Allah'ın dışında başka tanrılar, üstün güçler (ilahlar) kabul etmeye, bunların put ve suretlerine tapınmaya, gök cisimlerine ve diğer doğal nesnelere/varlıklara tazim etmeye şiddetle muhalefet etmektedir. Yine İslam, genellikle ataları yücelterek körü körüne onların yolundan gitmek şeklinde ortaya çıkan atalar kültüne ve hatta kişinin

kendi çıkar ve menfaatlerini ilahlaştırmasına da karşı çıkmaktadır. İslamın bu taviz vermez ve kimilerine göre radikal monoteizmi, Hıristiyanların ve Yahudilerin inançlarını da tevhid ilkesi çerçevesinde sorgulamaktadır. Örneğin Kur'an, bugün kendilerini monoteist olarak tanımlayan ve teslisi tek tanrı inancı doğrultusunda tevil etme konusunda öteden beri sıkıntı yaşayan Hıristiyanların Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un tanrısallığına dayalı inançlarını, bir olan Allah'a ortak koşma olarak değerlendirmektedir.[7] Aynı şekilde Kur'an, kimi Yahudilerin Üzeyr'i "Allah'ın oğlu" olarak değerlendiren yaklaşımlarına da karşı çıkmaktadır.[8]

Kur'an, pagan geleneklere yönelttiği birçok eleştiri ile paganizmin en temel referanslarını ortadan kaldırmayı hedefler. Tarih boyu bu geleneğin temsilcilerinin inanç ve tavırlarından örnekler vererek ve onlarca tapınma objesi olarak kullanılan nes-

7 Nisa, 171. Burada, kimi Hıristiyan araştırıcıların Kur'an'ın Hıristiyanlarla ilgili yanlış bir teslis anlayışına sahip olduğu; zira Kur'an'da adeta Meryem'in, teslisin bir parçası gibi gösterildiği, ancak aslında Hıristiyanlığın teslis inancında Meryem'e yer verilmediği iddialarına değinmekte yarar var. Doğrusu bu bakış açısı, oldukça önyargılı gözükmektedir. Zira Kur'an'ın hiçbir ayetinde Meryem'in teslisin bir unsuru olduğu zikredilmemekte; fakat Meryem'in İsa ile birlikte ilahlaştırıldığı belirtilerek buna karşı çıkılmaktadır. Ayrıca Hıristiyanların teslis inancına atıfta bulunulmakta ve "Allah, üçün üçüncüsüdür diyenler kâfir olmuşlardır. ..." denilerek teslis inancı reddedilmektedir. Kur'an terminolojisinde *ilah* terimine yüklenen anlamlara dikkat edildiğinde Meryem'in ilahlaştırılması ile ne kastedildiği daha iyi anlaşılacaktır. Kur'an ilah terimini genel anlamda "kişiyi yöneten ve yönlendiren üstün güç" şeklinde kullanmakta ve örneğin "kendi nefsinin arzusunu ilah edineni gördün mü?..." diyerek çıkar ve menfaatlerini ilah edinenlerden bahsetmektedir (Furkan, 43). Bu durumda Meryem'in ilah edinilmesi, onun, kendisine dua edilen ve tazimde bulunulan bir üstün güç haline getirilmiş olmasıdır. Nitekim Ortaçağdan günümüze Hıristiyanlık tarihini incelediğimizde Kur'an'ın bu yaklaşımın ne kadar doğru olduğunu anlarız; zira Ortaçağdan itibaren Meryem, kimi Hıristiyan toplumlarca kendisine dua edilen bir üstün güç haline getirilmiştir.

8 "Yahudiler, "Üzeyr, Allah'ın oğludur" dediler. Hıristiyanlar ise, "İsa Mesih Allah'ın oğludur" dediler. Bu onların ağızlarıyla söyledikleri (gerçeği yansıtmayan) sözleridir. Onların bu sözleri daha önce inkar etmiş kimselerin söylediklerine benziyor. Allah onları kahretsin. Nasıl da haktan çevriliyorlar!" Tevbe, 30.

nelerle varlıkların da aslında Allah'ın mutlak egemenliğinde olan şeyler olduğunu vurgulayarak paganizmi eleştirir. Örneğin müşriklerin tapındıkları ve tanrısal ruhlar ya da güçler taşıdıklarını düşündükleri suretler, semboller ve şekiller (*asnâm*), aslında, bırakın başka şeyleri, kendilerine bile zarar ya da fayda vermekten aciz olan nesneler olarak tanımlanır;[9] bütün bunları yaratanın Allah olduğu vurgulanır. Buna göre Allah'ın izni, bilgisi, iradesi ve kudreti olmadan hiçbir şeyin olması söz konusu değildir. Yine Kur'an, atalar kültü çerçevesinde hemen her fırsatta kendilerine başvurulan ve referans alınan ataların/geçmiş babaların, aslında, inanç ve ibadetler açısından referans alınamayacağını; dolayısıyla onları körü körüne taklit etmenin kişiye fayda sağlamayacağını belirtir.[10]

2. Geleneksel Paganizmin Özellikleri

Gerek Eski Mezopotamya, Yunan, Roma, İran ve benzeri kadim pagan geleneklerde, gerekse birçok yerli dininde ve çeşitli Hindu akımlarda olduğu gibi, inanç sistemlerinde pagan kült ve ritüellere yer veren dinsel gelenekler, geleneksel paganizmin temsilcileri olarak bilinirler. Bu inanç sistemlerinin pagan kült ve ritüelleri arasında doğa tapıcılığının önemli bir yeri vardır. Bilinen çok eski dönemlerden itibaren insanlar, içinde yaşadıkları doğal çevrenin, kutsalın şu ya da bu şekilde tezahür ettiği bir mekân olduğunu düşünmüşler, dolayısıyla çeşitli doğal varlıklara tanrısal ya da yarı tanrısal bir değer atfetmişlerdir. Doğrudan ya da dolaylı tanrısallık atfedilen doğal varlıkların neler olduğu konusunda her paganist toplumun kendi yaşam koşullarıyla ekonomik ve doğal çevre açısından bağlı oldukları şartlar belirleyici olmuştur. Öyle ki örneğin, ormanda yaşayan topluluklar, başta ormanlar, koruluklar ve buralarda yaşayan canlılar olmak üzere ormanda yaşayan çeşitli hayvanları ve bitkileri kutsallaştırmış ve bunlara tazim etmeyi ön plana çıkarmışlardır. Buna

9 Örneğin bkn. Yunus, 18; Furkan, 3; Rad, 16; Enbiya, 43; Hac, 62.
10 Örneğin bkn. Maide, 104; Enam, 148; Araf, 173; Hud, 62, 109; İbrahim, 10; Şuara, 74; Neml, 68; Yusuf, 40.

karşılık deniz veya su kenarında yaşayan halklar çeşitli deniz varlıklarını, dağlarda ya da çöllerde yaşayan halklar ise buralara özgü doğal varlık ve nesneleri kutsallaştırmışlardır. Kutsalın bu varlıklarda tezahür ettiği (Eliade'nin ifadesiyle hiyerofani) düşüncesi, bu varlıklara yönelik bir tapınma ve tazimin oluşmasını da sağlamıştır.

Pagan geleneklerde, tabii varlıkların kutsallaştırılması ve onlara tapınılması geleneğinin bazı yerli kültürlerde görüldüğü gibi totem ve mana inancıyla yakın ilgisi bulunmaktadır. Tapınılan ya da tazim edilen her varlık, kendisinde kutsalın ya da ilahi gücün az ya da çok tezahür ettiği bir varlık olarak kabul edilir. Kendisinde tezahür eden bu kutsal güç ya da ruh, o varlığa benzerlerinden ayrı bir değer sağlamakta ve ona sıra dışı ya da olağanüstü bir nitelik kazandırmaktadır. Örneğin Cahiliye dönemi Arap putperestleri için tanrıça Lat'ı temsil eden yontulmuş taş/kaya parçası ya da Uzza'yı temsil eden dikenli ağaçlar, bu niteliğe sahip olmakla diğer taş veya kaya parçalarından ya da ağaçlardan ayrılmaktadır. Onlara tapınan Araplar, aslında o taş ya da ağaçtan ziyade onlarda tezahür ettiğine inandıkları kutsal güce tazim ederlerdi. Benzer durum, doğa tapıcılığına geleneğinde yer veren bütün pagan gelenekler için de geçerlidir. Bütün pagan geleneklerde kutsal ruhun (mana'nın) evrensel bir ilke olarak, insanın kendisi de dâhil tüm varlıklarda az ya da çok tezahür ettiğine inanılmaktadır. Tapınma objesi olarak kullanılan nesnelerde ya da varlıklarda ise kutsalın tezahürünün diğerlerinden daha yoğun olduğu düşünülür. Yine pagan geleneklerde, kutsalın varlıklarda tezahürünün olumlu ya da olumsuz şekilde olabileceğine, dolayısıyla kutsal gücün olumsuz tezahürleri olarak değerlendirilen durumlarda, ilgili nesnelerden ya da varlıklardan uzaklaşmak ve onlarla temas kurmamak gerektiğine inanılır. Bu durum doğal olarak tabu inancı çerçevesinde bir tavrın ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Bazı pagan topluluklarda ise tazim edilen çeşitli hayvanlar ve bitkiler gibi doğal varlıklar ya da nesneler, o topluluğun veya ka-

bilenin soyu ve kökeni ile irtibatlı olarak görülür. Dolayısıyla böylesi geleneklerde insanlar, kendi soylarını çeşitli doğal nesne ve varlıklarla açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu inanç, o varlıkları kutsamaya ve onlara yönelik bir tazimin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu şekilde kutsanan varlıklar bazı yerli geleneklerinde totem olarak adlandırılmaktadır. Totem olarak değerlendirilen varlığa yönelik genellikle bir tabu inancı dikkati çeker. Bu inanca göre totem olarak kabul edilen hayvan, bitki ya da nesne, o kadar kutsaldır ki ona karşı aşırı bir saygı göstermek gereklidir. Dolayısıyla o varlığın sıradan bir varlık gibi algılanması, örneğin onun ele geçirilmesi, öldürülmesi, kesilmesi, hatta ona dokunulması bile yasaklanır. Bununla birlikte, çeşitli pagan geleneklerde görüldüğü gibi belirli zamanlarda totem olarak kabul edilen varlığın törenle yenilmesi ve bu yolla kutsalla mutlak anlamda birlikteliğin hedeflenmesi gibi ritüellere de rastlanır.[11]

Doğal varlıklar yanı sıra çeşitli gök cisimlerinin kutsallaştırılmasına dayalı yıldız-gezegen kültü de geleneksel paganizmin inanç ve ritüellerinde önemli yer tutmaktadır. Başta ay ve güneş olmak üzere diğer gezegenler, yıldızlar ve burçlar, birçok pagan gelenekte tapınılan ve tazim edilen objeler olarak dikkat çeker. Çeşitli gök cisimlerinin tanrısallaştırılması ve onlara tazim iki şekilde gerçekleşir. Birinci olarak, birçok gelenekte bu varlıklar birer tanrı ya da tanrıça olarak düşünülür. Eski Harran ve Urfa inançlarında inceleyeceğimiz gibi, bu geleneklerde tanrılaştırılan gök cisimlerinin cinsiyetleri veya birbiriyle ilişkileri de gelenek-

11 Burada, Hıristiyanlıkta Tanrı Oğlu İsa Mesih'le birleşip bütünleşmeyi amaçlayan Komünyon ya da ekmek-şarap ayininde de kurtarıcı olduğuna inanılan İsa Mesih'in çarmıhta ölümü ya da kurban edilmesi tekrarlanmaktadır. Bu ayinle yenilen ekmek (kimi mezheplere göre sembolik kimisine göre gerçek olarak) İsa'nın etine, içilen şarap ise İsa'nın kanına dönüşmektedir. Böylelikle ayine katılan insanlar, bir bakıma İsa'nın etini yiyip kanını içerek, ona iştirak etmektedirler. Bu inançla, Eski İran Mitra kültünde, Mitra'yı temsil eden kutsal boğanın inisiyasyon ayininde kesilip inananlarca yenilmesi töreni arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Mitra geleneği ile Hıristiyanlık arasındaki bu benzerlik için bkn. M. Eliade, *A History of Religious Ideas*, tr. W. R. Trask, Chicago: The University of Chicago Press 1982, c. 2, s. 328.

ten geleneğe değişir. Örneğin Eski Mısırlılar, Babilliler ve Harranlılar örneğinde olduğu gibi birçok dinde güneş bir tanrı olarak, Şintoizmde olduğu gibi, bazı geleneklerde ise bir tanrıça olarak kabul edilir. Diğer taraftan ay ise genellikle eril bir tabiata sahip olarak düşünülür. Bunların birbirleriyle ilişkileri konusundaki yaklaşımlar da farklı farklıdır. Bazı geleneklerde (örneğin ileride göreceğimiz gibi Harranlılarda) güneş, ay tanrısının oğlu olarak kabul edilip, ayın yüce tanrı olduğuna inanılırken, Eski Mısır örneğinde olduğu gibi bazı geleneklerde ise güneş, yüce tanrı olarak görülür. Yıldız gezegen kültü ile ilgili ikinci yaklaşıma göre ise bu gök cisimlerinin bizatihi kendileri birer tanrısal varlık değil, çeşitli tanrı ya da tanrıçaların veya tabiatları açısından kötü karakterli olduklarına inanılan metafizik güçlerin ve yöneticilerin ikamet ettikleri cevherler olarak görülürler. Örneğin Maniheizm ve Sâbiîlik gibi çeşitli Ortadoğu dinlerinde gök cisimleri, "arkonlar" adı verilen kötü tabiatlı yöneticilerin ikamet ettikleri konaklardır. Ayrıca bunların, yeryüzü ve beden hapishanesinden kurtulmaya çalışan ışık varlıklarının/ruhların ilahi âleme doğru seyahatlerinde zorunlu olarak geçmeleri gereken birer istasyon (*matarata*) olduklarına inanılır. Günahkâr ruhlar, günahları oranında, bu istasyonlarda ikamet eden kötü varlıklarca alıkonulacak ve eziyet edileceklerdir.[12]

Geleneksel pagan inanç sistemlerinde, atalar kültüne dayalı inanç ve ritüellerin de önemli bir yeri olmuştur. Pagan gelenekler açısından kutsal güç –yukarıda değindiğimiz gibi- insan da dâhil hemen her varlıkta az ya da çok tezahür etmektedir. İnsanlar arasında "gücün tezahürü" (Eliade'nin ifadesiyle kretofani) her zaman aynı oranda değildir. Örneğin kabile reisleri, liderler, din adamları, hatipler, sanatkârlar ve benzeri kişilerde kutsal gücün tezahürü diğer sıradan insanlardan daha fazladır. Bu durumda bu insanlarla ilişkilerde bunun göz önünde bulundurulması yeğlenir. Nitekim Eski Babilliler, İranlılar ve Mı-

12 Bkn. Ş. Gündüz, *Sabiiler Son Gnostikler*, Ankara: Vadi, 2. basım, 1999, s. 161.

sırlılardan Romalılara kadar birçok toplumda, kral-tanrı kültü çerçevesinde kral ve yöneticilere tazim edilmesi geleneği dikkati çekmektedir. Buna göre kral ve yöneticiler, yaşamları esnasında adeta yaşayan birer tanrısal varlık olarak görülür ve ölümleri sonrasında da onları temsil eden heykeller, suretler ya da semboller vasıtasıyla onlar da tanrılar panteonundaki yerlerini alırlar. Şintoizm ve Eski Roma geleneği gibi bazı inançlarda görüldüğü üzere, imparatorların tanrıların soyundan geldikleri ya da bazı tanrıların yeryüzünde bedenleşmiş hali oldukları düşünülmektedir. Örneğin Şinto geleneğine göre Japon imparatorları tanrıça Ameterasu'nun torunlarıdır; Eski Roma geleneğine göre ise imparator Augustin, tanrısal misyonu insanlar arasında ifa etmek üzere faaliyette bulunan "tanrı oğludur (theou hyios)".[13] Yöneticilerle ilgili bu yaklaşımlara benzer değerlendirmelerin, sıra dışı sayılan diğer insanlarla ilgili olarak da düşünüldüğü görülmektedir. Örneğin, Kuzey Amerika yerlileri, büyücü-hekimlerin ve kahramanların, kutsal gücü (*wakan*) kendilerinde daha fazla taşıdıkları kanaatindedirler.[14] Kendilerine tanrısal ya da yarı-tanrısal bir nitelik verilmesinden dolayı, bazı geleneklerde, kraliyet hanedanı mensuplarının sıradan halktan birileriyle evlilik yapmaları doğru görülmemekte; bunların kendi aralarında (hattan bazı durumlarda kardeşlerin birbirleriyle) ya da kendilerini tapınaklara ve tanrısal varlıklara adayan ve bu çerçevede özel olarak yetiştirilen (İknaların Aclla adı verilen "güneş bakireleri" gibi) kişilerle evlenmeleri uygun görülmektedir.

Atalar kültü bağlamındaki bu inanç ve gelenekler doğrultusunda pagan toplumlar, öldüklerinde atalarının (krallar, imparatorlar, din önderleri, rahipler, büyücü-hekimler, kahramanlar, kabile reisleri ve benzeri şahsiyetlerin) ruhsal olarak da yeryüzünde varlıklarını sürdürdüklerini ve kendi halklarına yönelik koruyuculuk, önderlik gibi tasarruflarına devam ettiklerine ina-

13 Bkn. R. Helms, *Gospel Fictions*, New York 1988, s. 25.
14 Eliade, *Patterns in Comparative Religion*, s. 21.

nırlar. Dolayısıyla ata ruhları, tapınma ve tazimde önemli bir unsur olarak karşımıza çıkar. Bu tapınma ve tazim, ata ruhlarına doğrudan yakarış ve ibadet şeklinde olabileceği gibi, onları temsil eden resimler, suretler, heykeller, idoller ya da semboller (bitki, hayvan, cansız varlıklar vb) önünde ya da onlar için tanzim edilen kült merkezlerinde tapınma ve yakarış şeklinde de olabilir. Pagan topluluklar, ihtiyaç duydukları her zaman ata ruhlarını yardıma çağırırlar ya da onlarla irtibat kurarak izlemeleri gereken yol, verecekleri bir karar ve benzeri durumlarda onlardan yardım isterler. Onları, tapındıkları diğer tanrısal varlıklar, özellikle de yüce tanrı ile kendileri arasında birer aracı olarak görürler. Pagan geleneklerde atalar kültü, en az doğa tapıcılığı ya da yıldız-gezegen kültü kadar önemlidir. Bu nedenle Kur'an, pagan Araplara karşı ifadelerinde, zaman zaman onların atalarına yönelik ileri sürdükleri argümanlara dikkat çekmektedir.[15]

Geleneksel paganizmde tanrısal varlıklar, genellikle herhangi bir şekil, suret ya da doğal varlıkla temsil edilir. Tanrısal âlemi ve varlıkları sembolize eden ya da tanrısal varlıkların inkarne oldukları/hülul ettikleri düşünülen bu obje ve varlıklar, kült merkezlerinde ya da tapınaklarda sergilenir/bulundurulur ve ilgili tanrısal varlık adına bunlara tapınma törenleri yapılır. Tanrısal varlıkları temsil eden idoller ve putlar, bazen bir heykel ya da bir suret şeklinde olabileceği gibi, şekilsiz bir taş veya kaya parçası ya da bir bitki de olabilir. Örneğin cahiliye dönemi Araplarının, yapıldıkları maddelere ya da yapılış tarzına göre putlarına çeşitli isimler verdikleri bilinmektedir. Onlar, kaya ve taşlardan özel bir şekil verilerek yontulan, ancak bir insan suretinde olmayan putlara *nusub*, belirli bir suret şeklinde olanlara ise *vesen* adını vermişlerdir. Herhangi bir maden ya da ahşaptan yapılmış insan suretindeki putlara ise *sanem* demişlerdir. Ayrıca,

15 Örneğin Maide, 104'te "Onlara, "Allah'ın indirdiğine (Kur'an'a) ve Peygamber'e gelin" denildiğinde onlar, "Babalarımızı üzerinde bulduğumuz din bize yeter" derler. Peki ya babaları bir şey bilmiyor ve doğru yolu bulamamış olsalar da mı?" denilmektedir.

Uzza ve Zatı Envat örneklerinde görüleceği gibi, Arapların sıradan bitkilerle (ağaçlarla) temsil edilen tanrısal varlıkları da vardır. Benzer şekilde Filistin-Ürdün bölgesi paganlarının *aşera* (asheroth) adı verilen ve tanrıçaları temsil eden ağaçtan dikitleri bilinmektedir.[16] Günümüzde yaygın olarak kabile dinlerinde, çeşitli Hindu ve Budist akımlarda ve benzeri inanç sistemlerinde sürdürülen pagan geleneklerde de tapınılan tanrısal varlıkların insan ya da hayvan suretli idoller ve heykellerle ya da bazı soyut tasvirlerle temsil edildikleri dikkati çekmektedir.

Bunun dışında, teorik olarak paganizme karşı çıkan bazı evrensel dinlerin geleneklerinde, çeşitli açılardan pagan geleneğe paralel unsurlar barındırdıkları gözden kaçmamaktadır. Örneğin Hıristiyanlıkta, azizler kültü ve İsa ve Meryem'le ilgili inançlar bağlamında bu şahsiyetlerin resim, suret ve heykellerine büyük değer verildiği ve zaman zaman bunların birer tapınma objesi olarak kullanılmakta olduğu dikkati çekmektedir. Benzer şekilde, İslam'da kesin olarak yasaklanmasına rağmen halk dindarlığı düzleminde yatırlar, türbeler, su kaynakları, bazı ağaçlar ve benzeri şeylerin dua ve tazim amacıyla kullanıldığı bilinmektedir.

3. Neopaganizm

Neopaganizm, genellikle son dönemlerde ABD başta olmak üzere Kuzey Amerika ve Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan bir dizi yeni dinsel akıma/külte verilen ortak bir addır. Kurulu yaygın dinsel geleneklere muhalafet etmeleri, eski Avrupa kült ve ritüellerini yeniden ihya etmeyi amaçlayan yapıları, doğa merkezli inançları ve özgürlükçü düşünceleri Neopagan akımların ortak özellikleri olarak ön plana çıkmaktadır. Genel özellikleri dikkate alındığında Neopaganizm, çoktanrıcılığı, şamanizmi,[17] sihir-bü-

16 Bkn. İbnü'l-Kelbi, *kitabu'l-asnam*, Kahire 1343, s. 49; H. Ringgren. *Religions of the Ancient Near East*, London: SPCK 1973, s. 158vd.

17 Burada Şamanizm terimiyle kastedilen tanrı Bayülgen inancına dayalı geleneksel Türk dini değil; büyücü hekim ve doğa tapıcılığına dayalı dünya genelindeki yerli geleneklerdir.

yü kültlerini ve ekztazik ritüelleri içeren çağdaş eklektik bir din görünümündedir. Bu dinsel hareketlerin temel karakteristik özellikleri arasında şu dört husus ön plana çıkmaktadır: (i) Hıristiyanlık öncesi Avrupa dinsel inançlarının ve ritüellerinin temsil edilmesi, (ii) bütün inançlarda doğal çevreyle uyumu gözeten doğa merkezliliğin vurgulanması, (iii) bireysel özgürlüğe ve inanç faklılıklarına önem verilmesi ve (iv) din adamlarına dayalı dinsel bir kurumlaşmanın önemsenmemesi ya da karşısında olunması.

Orta Çağın cadılık geleneğine dayalı Wicca hareketi, eski Kelt inanç ve kültlerini yeniden ihya etmeye çalışan Druidizm, kaos ilkesine ve tanrıça Eris'e tazimi ön plana çıkaran Discordianizm ve Kabbalah kültüne dayalı sihir-büyü anlayışı etrafında bir araya gelen kimi akımlar gibi neopagan hareketlerin ortak özelliklerinden birisi, geleneksel dinlere (özellikle de Hıristiyanlığa) karşı bir başkaldırı geleneğini ve anarşizmi temsil etmeleri; özellikle Hıristiyanlığa karşı çeşitli Orta Çağ kültlerini yeniden ihya etmeye çalışmalarıdır. Bu çerçevede örneğin Wicca hareketi, Orta Çağın cadılık geleneğini yeniden geliştirmeye çalışmakta, Druidler akımı ise eski Kelt doğa tapıcılığını temsil etmektedir. Bu yönüyle Neopagan akımlar, din de dâhil tüm kurulu geleneklere karşı bir sorgulama ve başkaldırı geleneğini ifade eden postmodern anlayışla uyum içerisinde bir yapı arz etmektedir. Neopagan akımlar, kurulu/yaygın dinsel geleneklerin hegemonyacı bir tavır sergiledikleri, insanın doğa ile uyumlu yaşamasına fazla özen göstermedikleri ve baskıcı bir tutum izledikleri düşüncesindedirler.

Neopagan akımların bir diğer önemli özelliği, evrensel ve üstün bir tanrı yerine dinsel inanç ve tutumların merkezine insanı ve doğayı, daha yerinde bir ifadeyle insan-doğa ilişkisini yerleştirmeleridir. Buna göre, kutsal kavramı evrensel bir boyutta düşünülmekte ve tüm doğal varlıklar kutsallaştırılmaktadır. Önemli olan insanın doğal çevresiyle dengeli bir yaşam sürmesi; doğayı tahrip etmemesidir. Dolayısıyla Neopagan akımlar, in-

san-doğa uyumu konusundaki fikirleriyle örtüştüğü gerekçesiyle Orta Çağın doğa tapıcılığını ve bununla yakından ilgili olan çoktanrıcılığı oldukça önemsemekte; Orta Çağın naturalist ve ruhçu geleneklerini yeniden inşa etmeye çalışmaktadırlar.

1971'de Londra'da kurulmuş olan ve hâlen yılda dört kez yayımlanan *Pagan Down* başlıklı bir dergi çıkaran "The Pagan Federation", Neopaganizmin 3 temel ilkesinin altını çizmektedir. Bunlar, (i) tabiatı sevmek ve ona karşı saygılı olmak, (ii) dış dünya ve toplumla uyum esasına dayalı bir ahlaka sahip olmak ya da "başkalarına zarar vermediği sürece dilediğini yapma" ilkesine bağlı olmak ve (iii) ulühiyetin hem eril hem de dişil vechelerini kabul etmektir.[18]

Neopagan akımlar arasında, 1950'li yıllarda Gerald Gardner tarafından geliştirilen Wicca ya da Cadılık akımı, kendisini "yeryüzü merkezli neopagan bir din" olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte kendilerinin bir kült olmadığını ve Wicca inancını dile getirenlerin herhangi bir ilahi mesajın temsilcileri ya da bu hareketi izleyenlerin önderleri veya bir çeşit din adamları olmadıklarını da belirtirler.

Özellikle ABD'de belirgin bir taraftar topluluğuna sahip olan Wicca hareketi ile irtibatlı 73 cadı, 1974'te Amerikan Cadılar Birliğini (Council of American Witches) kurmuş ve aynı yıl Minneapolis'te yaptıkları bir "Cadı toplantısı"nda savundukları inançlarıyla ilgili 13 maddelik bir metin hazırlamışlardır. Bu metinde başlıca dile getirdikleri inançlar arasında, doğal dengenin korunmasına yönelik olarak tabiatla uyum içerisinde yaşama isteği önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca onlar, Cadılık ya da Wicca Yolu denilen anlayışın din, büyü ve hikmeti birbiriyle uyum içinde gören bir dünya görüşü oluğunu belirtmekte ve Hıristiyanlık ya da diğer herhangi bir dine, bunların, kendilerini, "tek yol" olarak görüp bunu dayattıkları, insanların özgür seçimlerine karşı çıktıkları ve diğer inançları baskı altına aldıkları için iti-

18 http://www.paganfed.org.

raz ettiklerini ifade etmektedirler. Yine onlar, mutlak "kötülük" kavramına karşı çıktıklarını ve Hıristiyan geleneğinde tanımlanan Şeytan'a ya da İblis'e tapınmadıklarını ısrarla vurgulamaktadırlar.[19]

Genel özelliklerine bakıldığında Wicca hareketinin Hıristiyanlık öncesi İrlanda, İskoçya ve Galler dinsel geleneğini yeniden yapılandırmayı amaçlayan bir inanç sistemi olduğu anlaşılır. Orta Çağda kilisenin şiddet yoluyla yok ettiği eski inanışlar/kültler ve ritüeller Wicca hareketi ile yeniden ihya edilmeye çalışılmaktadır. Bu hareket mensupları, Wicca akımının, Batı toplumunda oluşturulmaya çalışılan kanaatin aksine tamamen barışçıl ve sağduyulu bir hareket olduğunu ve hareketin temel amacının tanrısal âlemle/kutsalla var olan diğer her şey arasındaki birliği ve uyumu sağlamak olduğunu ifade ederler.

Wicca inancına göre bir Tanrıça ile bir Tanrının ruhu her şeyde, ağaçlarda, yağmurda, denizde ve bütün doğal yaratıklarda mevcuttur. Dolayısıyla yeryüzündeki her şeye ilahi âlemin görünen ve görünmeyen veçheleri olarak saygı gösterilmelidir. Cadılık geleneği, doğa ve ondaki ilahi ruhla uyumlu şekilde yaşamanın yollarını aramaktır.

Wicca mensupları, ısrarla kendilerinin Satanistlerden ayrı değerlendirilmeleri gerektiğini vurgularlar. Kendilerinin asla hayvan ya da insan kurbanı gibi şiddet içeren eylemlerde bulunmadıklarını; zira kendilerinin "hiç kimseyi incitmeme" ilkesine sadık olduklarını belirtirler. Şüphesiz bu yaklaşım, özellikle ABD'de çeşitli kilise çevrelerinin kendilerine yönelik bu ve benzeri birtakım suçlamalar yöneltmelerine bir karşı çıkıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi, Wiccacılar ısrarla, kendilerinin şeytana tazim etmediklerini, tapınmadıklarını; aslında şeytanın Hıristi-

19 http://www.religioustolerance.org/wic_stat1.htm. Onların bu hassasiyetinin arka planında, batı toplumlarında, özellikle kilise çevrelerince kendilerine yöneltilen suçlamalar bulunmaktadır. Zira kilise çevreleri her fırsatta, Neopagan anlayışların şeytani fikirlere dayandığını dile getirmektedir.

yanlığın ürettiği ve kurguladığı bir kavram olduğunu söylerler. Onlara göre insanların iyi olmaları ve iyiliğe yönlendirilmeleri için mutlaka evrensel bir kötülük figürünün (şeytanın) üretilmesine gerek yoktur. Bununla irtibatlı olarak onlar, kendi hareketlerinin Satanizmden tamamıyla farklı ve bağımsız olduğunu ve kendilerinin kesinlikle Satanist olmadıklarını da belirtirler.[20]

Wiccacılar, Hıristiyan geleneğinin cadılıkla ilgili oldukça yanlış bir imaj oluşturduğunu ve cadıları, çeşitli olumsuz niteliklerle itham ederek halka yanlış tanıttıkları kanaatindedirler. Onlar, aslında cadılığın eski dönemlerin "bilgelik sanatı" olduğunu ve cadıların doğa ile uyum içinde yaşamanın yolunu bilenler ve öğretenler olduklarını, insanlara doğadan şifa kaynaklarını öğrettiklerini ifade ederler.[21]

Neopagan gelenekler arasında öne çıkan bir diğer hareket olan Druidizm ise, Hıristiyanlık öncesi dönemde Kelt toplumundaki özel bir sınıfı temsil eden Druidlerin inançlarını yeniden ihya etmeye çalışan bir hareket olarak dikkati çeker. Orta Çağ Kelt toplumunda Druidler, Keltlere ruhsal yönden rehberlik eden rahipler, şairler, hekimler ve hakimlerdi. Bunlar doğadaki tanrısal gücü anlamaya ve onunla irtibat kurmaya çalışırlardı. Günümüzdeki Druidler de Orta Çağdaki Druidleri izleyerek doğadaki ilahi unsurları izlemenin, ağaçlarla ve diğer doğal varlıklarla ilgili ritüeller yoluyla kutsalı tecrübe etmenin önemini vurgularlar.[22]

Druid rahibesi olan Emma Restall Orr, Druidizmi şöyle tanımlar: "O, bir davranış biçimi, bir anlayış ve basit bir doğal ya-

20 Neopagan akımların kendileri ile Satanistler arasına ısrarla bir mesafe koymalarına rağmen, Neopagan akımlara benzer şekilde, yaygın kurulu dinsel geleneklere ve onlarca temsil olunan değerlere karşı genel anlamda bir başkaldırı şeklinde 20. yy'da Anton Szander LaVey tarafından geliştirilen çağdaş Satanizm akımı içerisinde de "Sol-el Paganları" gibi, kendilerini "pagan" ismiyle adlandıran grupların varlığı bilinmektedir.

21 http://www.wicca.com/celtic/wicca/wicca.htm.

22 C. Baker, "The cultural significance of plants to Druids, ancient and modern", 6 April 1999, http://www.druidsgrove.org/Essays/plantessay.htm.

şanı felsefesidir. Birçok yönden o, zengin ve kadim bir din, mistik bir ruhsallıktır."[23] Tüm yaşamın kutsallığı fikrini temel alan Druidler, Druidizmin modern bir akım olarak, yaklaşık 300 yıl kadar önce başladığını ve hareketin, ruhsal bir yol ya da felsefe olarak Batı ruhsal geleneğini temsil etmekte olduğunu vurgularlar. Ağaçlar, bitkiler, hayvanlar, taşlar, atalarla ilgili inanışlar ve ritüeller aracılığıyla tabiatla, atalarla ve insanın kendi fiziksel ve ruhsal yapısıyla sağlıklı birleşmesinin, ruhsal ve fiziksel yöntemlerle şifa aramanın, sihir ve büyü yoluyla hikmet, şifa ve ilahi esine ulaşmanın hedeflendiği belirtilir.[24]

Wicca ve Druidizmden başka birçok Neopagan akım vardır. Örneğin eski Viking pagan geleneğini canlandırmaya çalışan Asartu, Yunan sihir ve büyü kültlerine bağlı olan Hellenismos, Eski Mısır tanrı kültlerine bağlılığı ön plana çıkarak Kemetikler, hayvanlara tazimi yeğleyen Animalistler, ayrıca Dianikler, Straga, Warrior, Ecclectic ve benzeri gruplar gibi... Neopagan akımlar, çeşitli Batı ülkelerinde hızla yayılmakta, günümüzde, modernizmin ve aşırı teknoloji kullanımının doğurduğu sıkıntılardan ve Hıristiyanlığın dayatmacı anlayışından endişe eden, çevreci ve bireysel özgürlük yanlısı insanları kendine çekmeyi sürdürmektedir. Neopaganizmin, her zaman doğal dengenin göz önünde bulundurulmasını ve zararlı olmadıkça olabildiği kadar özgür davranmayı savunan söylemleri, moderniteden ve baskıcı toplumsal yapıdan bunalan insanları cezbetmektedir. Kimi araştırmalar, bugün, yalnızca ABD'de yüz bin civarında Neopaganistin olduğunu ortaya koymaktadır. Hatta kimi yazarlar bu yeni dinsel hareketin ABD'de en hızlı yayılan dini akım olduğunu iddia etmektedir.

23 Bkn. http://www.druidry.org.
24 Bkn. http://www.druidry.org.

II. BÖLÜM

GELENEKSEL HARRAN PAGANİZMİ

Dinsel, siyasal ve kültürel bir merkez olma açısından Anadolu tarih boyu önemini korumuştur. Sayısız dinsel ve kültürel gelenek Anadolu'da ortaya çıkmış ya da orada kendisine bir sığınak ve yaşam fırsatı bulmuştur. Evrensel dinlerden pagan geleneklere, sır dinlerinden Gnostik akımlara kadar birçok inanç sistemi Anadolu'da kendisine barınak ve taraftar bulabilmiştir. Her ne kadar 7. yüzyıldan itibaren Anadolu hızla İslam kültürünün etkine girmiş ve yöre halkı büyük oranda İslamlaşmış olsa da Anadolu'da yaşayan halk inançlarında, Anadolu'nun bu zengin ve karmaşık dinsel ve kültürel mirasının etkileri -bir şekilde bunlar adeta İslamlaştırılmış olsalar da- devam etmiştir.

Anadolu'nun güneydoğu bölgesinde yer alan Urfa (Orhay, Edessa ya da Ruha), Nusaybin (Nisibis, Nasibina) ve Harran gibi yerleşim merkezleri, tarih boyu yalnızca bulundukları bölgenin değil, Suriye'nin ve kuzey Mezopotamya'nın da önemli siyasal ve dinsel merkezleri olmuşlardır. MÖ 4. yy'da Selevkidler hanedanınca kurulan[1] ve özellikle Hıristiyanlığın bir site dini olarak benimsendiği MS 3. yy başlarından itibaren yıldızı parlayan Urfa'nın aksine, Nusaybin ve Harran'ın tarihleri ve elde ettikleri şöhret çok daha öncelere, MÖ üçüncü bin yıla kadar uzanmaktadır.

Dinsel ve kültürel bir merkez olma açısından Harran tarihini üç kategoride değerlendirmek mümkündür. Temsil ettiği dinsel/kültürel yapı açısından Harran tarihinde yer alan ilk dönem, MÖ üçüncü bin yıldan MÖ 4. yy'a kadar süren geleneksel Asur-Babil politeizminin ve buna bağlı paganizmin egemen olduğu zaman dilimidir. Geleneksel Harran politeizmi ve paganizminin

1 H.J.W. Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, Leiden: E.J. Brill 1980, s. 9.

güçlü Helenistik etkiye maruz kaldığı MÖ 4. yy sonrası devir ise ikinci dönemi oluşturmaktadır. MS 7. yy'a kadar devam eden bu dönemde MS ikinci yüzyıldan itibaren, Helenizm yanı sıra Hermetisizm ve Hıristiyanlıkla da yoğun bir etkileşim söz konusudur. MS 7. yy'dan Harran'ın yıkılış tarihi olan MS 13. yy'a kadar süren üçüncü dönem ise Harran kültürünün ve dininin güçlü İslami etkiye açık olduğu dönemi teşkil etmektedir.

1. Kutsal Şehir Harran

Harran, çeşitli dinsel metinlerin kendisinden bahsettiği bir yerleşim merkezidir. Kitabı Mukaddes'e göre Harran, ailesiyle birlikte Ur'dan göç eden Hz. İbrahim'in bir müddet konakladığı ve ölen babası Terah'ı toprağa verdiği yerdir.[2] Yine bu şehir, Hz. Yakub'un kardeşi Esav'ın ölüm tehdidinden kurtulmak amacıyla bir müddet yanına sığındığı dayısı Laban'ın yaşadığı şehirdir.[3] Diğer taraftan her ne kadar ismen Kur'an'da geçmese de bazı İslam âlimleri, Ankebut 26 ve Enbiya 71 gibi ayetlerde söz edilen "Hz. İbrahim'in hicret ederek ulaştığı mübarek yerin" de Harran olduğunu düşünmektedirler.

Ayrıca Harran, Sâbiî dinsel geleneği ve literatürü açısından da önemli bir şehirdir. Her ne kadar gerçekte Sâbiîlikle bir ilgileri olmasa da Abbasiler döneminde zımmilik statüsünü devam ettirebilmek amacıyla "Sâbiî" ismini adapte etmiş olan Orta Çağ Harranilerinin Sâbiîlikle irtibatı kurulur ve dolayısıyla Harran, bir zamanlar Sâbiîlerin vatanını oluşturan bir şehir olarak görülür.[4] Günümüz Sâbiîlerince de oldukça önemsenen ve genel kabul gören bu fikir, Sâbiî tarihiyle ilgili bazı metinlerde geçen ifadelerin yorumu ile de desteklenmeye çalışılır. Sâbiîliğin kutsal metinlerinden Haran Gaveyta, Filistin-Ürdün yöresinde Yahudi-

2 Tekvin 11:27-32.

3 Tekvin 27:42-43.

4 Harran şehri ve Harranilerin Sâbiîlikle ilişkisi konusunda bkn. Ş. Gündüz, *The Knowledge of Life: The Origins and Early History of the Mandaeans and Their Relation to the Sabians of the Qur'an and to the Harranians*,, Oxford University Press 1994, ss. 192-232.

lerin baskı ve katliamından kaçan Sâbiîlere bir müddet sığınak olan bir Haran'dan bahseder:

> ...ve Yahudi yöneticilere yol olmadığı için, Haran Gaveyta, içinde Nasuralar olan şehir onu kabul eder. Onların başında kral Ardban vardı. Ve altmış bin Nasura (Sâbiî) yedinin işaretini terk etti ve diğer bütün ırkların tahakkümünden uzak, özgür olduğumuz bir yer olan Medye'nin tepelik bölgesine girdi (gitti). Ve onlar (orada) kült kulübeleri yaptılar. Ve hayatlarının sonuna kadar Hayat'ın çağrısı ve yüce Işık Kralı'nın gücüyle yaşadılar. Ve onlar Rabbi, yani Adonay'ı sevdiler.[5]

Bu ifadede geçen Haran Gaveyta'nın neresi olduğu konusu bilim adamları arasında ciddi bir tartışma konusudur. Bazıları bunun Anadolu'nun güney doğusunda yer alan Harran olduğunda ısrar ederler.[6] Fakat Haran Gaveyta'nın Harran ile özdeş olması pek mümkün gözükmemektedir. Zira metinde burasının dağlık bir bölge olduğu ifade edilmektedir. Harran'ın etrafında bir iki küçük tepe yer almakla birlikte bu bölge dağlık bir arazi değildir. Ayrıca bir diğer husus olarak Yahya'dan itibaren Sâbiî toplumu akarsuda vaftiz olmaya hayatî derecede önem veren bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla bu özellikte olan bir toplumun, Harran gibi çok erken devirlerden beri su sorunu çeken bir yerde yerleşmiş olması mümkün değildir. Öte yandan *Haran Gaveyta* isimli Sâbiî kutsal kitabının sonraki bir bölümünde bu terimin dağlık Medye'ye işaret ettiği şu ifadelerle açıkça vurgulanmaktadır:

> Anuş Uthra, Haran Gaveyta olarak adlandırılan Medye dağlarına gitti.[7]

Dolayısıyla Sâbiîler göç esnasında ilk durak olarak kuzey doğu Mezopotamya'da yer alan dağlık Medye bölgesine yerleşmişlerdir. Sonraki devirlere ait bazı Süryanice kaynaklardan bura-

5 *HG*, s.3.

6 Örneğin Drower ve Yamauchi bu fikirdedirler. Bkn. E.S. Drower, *The Secret Adam A Study of Nasoraean Gnosis*, Oxford 1960, ss.xiii-xiv; E.M. Yamauchi, *Gnostic Ethics and Mandaean Origins*, Cambridge 1970, ss.69 n.340, 87.

7 *HG*, s.10.

nın Musul civarında bulunan dağlık Adiabene yöresi olduğu anlaşılmaktadır. Zira MS 8-9. yüzyıllarda yaşayan Süryani yazar Theodor bar Konai eserinde, Güney Mezopotamya'da yaşayan Sâbiî cemaatinin aslında Adiabene bölgesinden buraya göç eden bir grup Sâbiî tarafından kurulduğunu yazmaktadır.[8]

2. Kültürel ve Dinsel Bir Merkez Olarak Harran

Tarihte ismine ilk kez Eski Babil dönemine ait bazı kitabelerde rastlanan Harran'ın (*harranu, uru kaskalki*) ne zaman ya da kim tarafından kurulduğu konusunda herhangi tarihsel bir bilgi bulunmamakla birlikte, doğudan batıya uzanan yol üzerinde bulunan bu kervan şehrinin bilinen en eski dönemlerden itibaren Kuzey Mezopotamya'nın önemli bir yerleşim merkezi olduğu kesindir. Yapılan arkeolojik kazılar, Harran'a yerleşimin MÖ 6000 yıllarına kadar uzandığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Harran'ın ilk sakinlerinin yerel Sami kavimler, belki de eski Babilliler olması ve şehrin bir kervan konaklama merkezi olarak kurulmuş olması büyük ihtimaldir. Zira şehre verilen Asurca *harranu* (yol seyahat, kervan durağı) ismi de bunu destekler mahiyettedir.[9] Ayrıca Kitabı Mukaddes'te Harran için Paddan Aram (Aram diyarı) isminin kullanılıyor olması da Harran halkının MÖ 2. bin yılda Sami kavimlerden birisi olan Aramilerden oluştuğuna işaret etmektedir.[10]

Harran'la ilgili ilk yazılı referanslar, MÖ ikinci bin yıllarına aittir. Yaklaşık olarak MÖ onsekizinci yüzyıla ait olan bir mektup, Beniyamin kabilesiyle bazı civar krallıklar arasında Harran'ın ünlü Sin tapınağında yapılan bir anlaşmadan bahseder.[11]

8 R. Hespel, R. Draguet, *Théodore bar Koni Livre des Scolies (recension de Séert) II. Mimré VI-XI*, Louvain (1982), ss.257-59.

9 I.J. Gelb (ve diğerleri), "Harranu" maddesi, *Chicago Assyrian Dictionary*, University of Chicago Press 1956, c. 6, s. 106.

10 Bkn. Tekvin 28:5.

11 H. Lewy, "Points of Comparison Between Zoroastrianism and the Moon Cult of Harran", *A Locust's Leg: Studies in Honour of S.H. Taqizadeh*, ed. W.B. Henning, London 1962, ss. 139vd.

Harran ismi ve Harran'daki ay tanrısı Sin anısına yapılmış olan mabetler, özellikle MÖ onuncu yüzyıldan itibaren Asur ve Babil kaynaklarında sıkça zikredilir. Harran'ın Asur-Babil krallığının kuzeydeki merkezi olmasından çok, bu şehrin "Harran'da ikamet eden Sin"in merkezi olması, Harran'ı yörede ayrıcalıklı bir konuma getirmiştir. Bu özelliği nedeniyle Harran, Asur-Babil dönemlerinden Roma dönemine kadar sürekli ilgi merkezi olmuş, yöredeki krallıklar arasında imzalanan barış anlaşmaları törenleri için Harran'daki Sin mabetleri kutsal mekân olarak seçilmiş ve tanrı Sin anlaşmalara şahit kılınmıştır. Harran, yöredeki dinsel merkez olma özelliğini yüzyıllarca sürdürmüştür. Her ne kadar ilerleyen dönemlerde, MÖ dördüncü yüzyıldan itibaren yörede bir yerleşim merkezi olarak büyümeye başlayan Urfa'ya siyasal ve askeri açıdan stratejik olma inisiyatifini kaptırmış olsa da kendine özgü dinsel kimliğini ve cazibe merkezi olma özelliğini İslami dönemlere kadar devam ettirmiştir.

Harran paganizminin tarihi, Harran'ın bilinen en eski dönemlerinden MS 13. yüzyılda şehrin Moğollarca yıkılmasına ve halkın doğudaki civar illere sürülmesine kadar uzanır. Dört bin yılı aşkın bir süre Harranlılar, yörede paganist özellikleriyle ön plana çıkmışlardır. Hatta Hıristiyanlık döneminde Harran şehri, bu özelliği nedeniyle Kilise Babalarınca Hellenepolis, yani "putperest şehir" diye adlandırılmıştır.[12]

Harran ve civarında yapılan kazılardan anlaşıldığı kadarıyla Asurlular öncesi dönemde Harran, Mezopotamya'nın ay kültünün kuzeydeki merkeziydi. Ay kültünün güneydeki merkezi ise Ur şehriydi. Bu çerçevede Ur şehrinde ay tanrısı Nannar kültü, Harran'da ise Sin kültü oldukça revaçtaydı.[13] Hatta bu nedenle Ur, "ay tanrısı Nannar şehri" diye adlandırılırken, Harran da "ay tanrısı Sin şehri" şeklinde adlandırılmaktaydı.[14]

12 G. Fehervari, "Harran", *Encyclopaedia of Islam*, New Edition (1960 -), c.3, s.227.
13 J. Lewy, "The Late Assyro-Babilonian Cult of the Moon and Its Culmination at the Time of Nabonidus", *HUCA*, c. 19, 1945-1946, s. 482.
14 S. Smith, *Babylonian Historical Texts*, Oxford 1924, s. 53.

Asur-Babil dönemine ait kitabelerden, bu dönemde Harran'ın gerek kültürel gerekse ticari ve coğrafi açıdan oldukça verimli bir yörenin merkezinde olduğu da anlaşılmaktadır. Doğudan batıya, hatta güneyden kuzeye uzanan kervan yollarının kesiştiği bir noktada olmasının, burayı önemli bir konaklama ve ticaret merkezi haline getirdiği kesindir. Aynı şekilde bu vesileyle farklı kültürel yapılara ait insanların bir araya gelip buluştukları ve bu yolla kendi kültürlerinden bir şeyleri buraya taşıdıkları da açıktır. Harran'ın uzun süre devam eden bu özelliği, onu tarih boyunca kültürel açıdan oldukça önde gelen bir merkez haline getirmiş ve tarihten gelen bu kültürel birikimle ilerleyen dönemde Harran'da çeviri, felsefe, tıp, astronomi ve benzeri alanlarda birçok ünlünün yetişmesine uygun zemin hazırlamıştır.

Kültürel ve ticari açıdan verimlilik yanı sıra bu dönemde Harran doğal açıdan da oldukça verimli bir bölgede bulunmaktadır. Her ne kadar günümüzde Harran ismi bazılarımızın aklına kuraklığı, susuzluğu ve sıcağı çağrıştırsa da Asur dönemine ait çeşitli kitabeler, buranın, bir dönemler fillerin yaşayabileceği oranda sulak ve verimli topraklara sahip olduğuna işaret etmektedir. Nitekim günümüzden yaklaşık 3100 yıl önce, çeşitli Asur krallarının Harran ve civarında fil avı partileri düzenledikleri bilinmektedir. Örneğin bir vesikada, I. Tiglat-Pileser'in yaklaşık MÖ 1100 civarında Harran ve Habur yöresinde fil avı partileri düzenlediği ve bir seferinde on erkek ve güçlü fili öldürdüğü, dört fili de canlı olarak yakaladığı anlatılmaktadır. Vesikaya göre Tiglat-Pileser, canlı yakaladığı fillerle birlikte, öldürdüğü fillerin derileriyle dişlerini de Asur'a getirmiştir.[15] Bundan başka Tiglat-Pileser'in oğlu Aşur-Bel-Kala'nın da yöreye seferler ve av partileri düzenlediği anlatılmaktadır.

Kısaca, Asur-Babil döneminde Harran'ın hem Kuzey Mezopotamya'nın siyasal ve dinsel merkezi, hem de kervan/ticaret yolları üzerinde bulunan ve çeşitli kültürlerin kesiştiği bir merkez olduğunu söyleyebiliriz.

15 L.W. King, *First Steps in Assyrian*, London 1898, s. 20.

MÖ dördüncü yüzyılda Büyük İskender (MÖ 331-323), Yunan şehir devletlerini ve Pers imparatorluğunu fethederek Anadolu ve Mısır'dan Hindistan'a kadar olan bölgeye egemen olduğunda, yöredeki diğer yerleşim merkezleriyle birlikte Harran da Yunan egemenliğine girmiş oldu. Kuzey Afrika ve Suriye bölgesindeki birçok yerleşim merkezinde olduğu gibi, bu tarihten itibaren Harran kısa zamanda istilacılar ve Yunanlı göçmenler sayesinde bir Yunan kolonisi haline geldi; Harranlıların yerel konuşma dili olan Süryanicenin yanında Yunanca da şehirde rağbet görmeye başladı.

Harran'ın Yunan egemenliğine girmesiyle geleneksel Harran dinsel/kültürel yapısı Yunan kültürü (Helenizm) ile tanışma ortamına kavuştu ve bu zorunlu tanışıklık iki kültür arasında zamanla senkretist bir yapının oluşumunu kaçınılmaz kıldı. Nitekim ilerleyen süreç içinde (özellikle Orta Çağda) Harranlılar, kendi geleneksel yıldız-gezegen kültüne dayalı politeist/paganist din anlayışlarını Helenizm etkisinde bilinçli ya da bilinçsiz şekilde yeniden yorumlama yoluna gittiler. Bu çerçevede, Hermes, Agathodaimon, Aratus, Solon, Eflatun, Euhemerus, Pisagor ve benzeri Eski Yunan geleneğine ait birçok tarihsel veya mitolojik şahsiyet, Harranilerin inanç sistemlerinde kutsal varlık ya da peygamber olarak kabul görmeye başladı. Ayrıca Yunancaya aşinalık gösteren Harranlılar, tanrı, âlem, insan ve benzeri konularda eski Yunan filozoflarının yaklaşımlarını içeren çeşitli eserlerle tanıştılar. Bu durum, zamanla Harranlıların bir taraftan tanrı, âlem ve insana yönelik kendi din anlayışlarında yeni yaklaşımlar geliştirmelerine ve kaçınılmaz olarak mezhepleşme hareketlerinin ortaya çıkmasına, diğer taraftan ise özellikle onuncu yüzyıldan sonra meyvesini vermeye başlayan çeviri, bilim ve felsefe geleneğinin oluşmasına zemin hazırladı.

Helenizm etkisindeki Harranlılar, her ne kadar dinsel açıdan Eski Yunan geleneğinden etkilenseler de binlerce yıldır adeta kendileriyle özdeşleşmiş olan gezegen kültüne dayalı politeizmden asla ödün vermediler. Ay tanrısı Sin liderliğindeki gezegen-

sel ulûhiyetler, bu dönemde de Harran panteonunun zirvesini oluşturdu. Tıpkı Asur-Babil dönemlerinde olduğu gibi, bu dönemde de tanrı Sin ve onun Harran'daki ünlü tapınağı, çeşitli devlet adamlarının şükran ve saygılarını iletmekte kusur etmedikleri bir çekim merkezi olmayı sürdürdü. Örneğin Romalıların Harran'a egemen oldukları dönemde, putperest Roma imparatorları Harran'a uğradıklarında buradaki meşhur tapınağı ziyaret etmeden gitmezlerdi. MS 217'de imparator Caracalla (211–217) Harran'daki ay tapınağını ziyaret edip ay tanrısına ibadet ettikten sonra ikametgâhına dönerken kendisine karşı düzenlenen bir suikastta öldürüldü.[16] Caracalla'dan yaklaşık bir buçuk yüzyıl sonra, Harran şehrini o zaman daha önemli bir konumda olan Urfa'ya (Edessa'ya) tercih ederek Harran'ı ziyaret eden imparator Julian da tıpkı Caracalla gibi Harran'daki meşhur ay tapınağına giderek tanrı Sin'e ibadet etti.[17]

MÖ birinci yüzyıla kadar Selevkid hanedanının egemenliğinde kalan Harran, İran'daki Arsakid krallığının Urfa ve Harran'ı da içine alan Osrhoene bölgesini ilhak etmesiyle bir müddet İran egemenliğine girdi.[18] Ancak MÖ 65 yılından itibaren Romalılar, yaklaşık 400 yıl sürecek bir süre için yöreye hâkim oldular.

Hıristiyanlığın yöreye yönelik misyon faaliyetleriyle birlikte Harran, güçlü Hıristiyan misyonuna maruz kaldı. Hıristiyan yazarlar ve misyonerler, çalışmalarında antik dönemin bu önemli yerleşim merkezine özel bir yer verdiler. Zira burası, bir taraftan üçüncü yüzyıl başlarından itibaren yörede Hıristiyanlığın kalesi konumundaki Urfa'nın hemen yanı başında olan ve Hıristiyanlaştırılması gereken putperest bir merkez, diğer taraftan da monoteizmin önemli siması Hz. İbrahim'in -Kitabı Mukaddes'e göre-

16 J.H. Stuart, *The Roman Empire*, London 1908, s. 262.

17 H.J.W. Drijvers, "The Persistence of Pagan Cults and Practices in Christian Syria", N. Garsoian, ve diğerleri, (ed.), *East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period*, Dumbarton Oaks 1982, s. 37.

18 T. Green, *The City of the Moon God; Religious Traditions of Harran*, Leiden 1992, ss. 45-46.

bir müddet konaklayıp ikamet ettiği yerdi. Bardaysan (154–222), Addai (y. 400), Ephrem Syrus (306–373) ve Yakub (Suruçlu Yakub, y. 451–521) gibi Hıristiyan kaynaklar, yörenin yıldız-gezegen kültü hakkında bilgi verdiler; Addai ve Yakub, özel olarak Harran'ın gezegen kültünü tanımlamaya çalıştılar.[19] Çeşitli Hıristiyan misyonerler, Harranlıları Hıristiyanlaştırabilmek amacıyla yoğun bir uğraş içine girdiler. Ancak Hıristiyan yazarların ifadesiyle bu "putperest şehir" (Hellenepolis), yörede hızla yayılma sürecine giren Hıristiyanlığa karşı var gücüyle direndi ve çok küçük bir azınlık dışında Harranlılar geleneksel dinlerine (yıldız-gezegen kültüne) sıkı sıkıya bağlanmayı sürdürdüler. Nitekim MS 4. ya da 5. yüzyılda Harran'ı ziyaret eden Egeria isimli bir Hıristiyan kadın yazar, şehirle ilgili izlenimlerini şu çarpıcı ifadelerle anlatır:

> Şehrin kendisinde, şehir surlarının dışında ikamet eden birkaç rahip ve keşiş dışında bir tek Hıristiyan bulamadım; hepsi de putperesttiler.[20]

Yine ünlü Harranlı bilim adamı Sâbit ibn Kurrâ (öl. 900), farklı din mensuplarına karşı Harran'ı ve Harran paganizmini öven bir konuşmasında "bu şehir asla Hıristiyanlıkla kirlenmemiştir" diyerek,[21] Hıristiyan misyonerlerin Harran'a yönelik faaliyetlerinin olumsuzlukla sonuçlandığını ima etmekte ve Harranlıların geleneksel dinlerine bağlılıklarını vurgulamaktadır.

3. Harran'ın Önemini Kaybedişi ve Yıkılışı

Hıristiyanlığın Harran civarında hızla yayılması, Harran merkezli geleneksel yıldız-gezegen kültünün aleyhine bir gelişme

19 Bkn. Bardaisan, *The Book of the Laws of Countries*, tr. H.J.W. Drijvers, Assen 1964, s. 29, 40-41; Addai, *The Teaching of Addai*, tr. G. Howard; Scholars Press 1981, s. 49; Ephrem Syrus, *The Book of the Cave of the Treasures. A History of the Patriarks and the Kings, Their Successors from the Creation to the Crucifixion of Christ*, tr. E.A.W. Budge, London 1927, s. 153; Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, ss. 43-44.

20 J.B. Segal, "Mesopotamian Communities from Julian to the Rise of Islam", *PBA*, c. 41, 1955, s. 124.

21 Bkn. Bar Hebraeus, *The Chronography*, tr. E.A.W. Budge, London 1932, s. 153.

sağladı. Gerçi yörede politeizm ve paganizm aleyhtarı hareketler Hıristiyanlık öncesi de mevcuttu. Bu çerçevede özellikle Nusaybin'de ve Musul'u da içeren Adiabene yöresinde yerleşik olan Yahudi yerleşimcilerden söz edilebilir. Ancak Yahudilerin genellikle misyonerlik faaliyetlerinden uzak durmaları ve dini İsrailoğulları merkezli (etnosentrik) bir anlayış çerçevesinde değerlendirmeleri, Yahudiliğin yöredeki politeist/paganist yapı aleyhine ciddi bir tehdit unsuru olmaması durumunu ortaya koymuştur. Fakat 2. yy'dan itibaren bölgede hızla yayılma sürecine giren Hıristiyanlık, kısa zamanda yöredeki Harran merkezli politeizm lehine olan dengeleri değiştirdi.

MÖ 2. yy'dan itibaren otonom bir şehir krallığına sahip olan Urfa,[22] Hıristiyanlığın bir şehir dini olarak kabul edilmesi öncesi dönemde, gerek dinsel ve kültürel açıdan gerekse siyasal açıdan Harran'ın gerisinde olan bir merkezdi. Harran'da olduğu gibi burada da yıldız ve gezegen kültüne dayalı politeizm ve paganizm hâkimdi. Yalnızca Harran'dan farklı olarak Urfa panteonunun başında -ileride ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz gibi- Jüpiter'i sembolize eden Bel (ya da Ba'al) ile Merkür'ü sembolize eden Bel'in oğlu ilahi kâtip Nebo (Nabu) bulunmaktaydı. Bundan başka kendisi adına içi kutsal balıklarla dolu havuz içeren bir tapınak inşa edilen, verimlilik tanrıçası Atargatis (Tar'ata) kültü de şehirde oldukça yaygındı.

Her ne kadar şehirde ay tanrısı Sin yüce tanrı olarak kabul edilmese de Urfa civarında bulunan Soğmatar'da, *mar alahe* unvanını taşıyan ay tanrısı Sin kültünün egemen olduğu bilinmektedir. Burada bulunan MS 164–165 yıllarına ait çeşitli kitabelerde zamanın Urfa krallığına bağlı birçok yöneticinin Sin kültü bağlıları olduğu anlaşılmaktadır.[23] Dolayısıyla bu dönemde Harran merkezli dinsel yapının, bölgedeki önemini ve üstünlüğünü

22 J.B. Segal, *Edessa the Blessed City*, London 1970, ss. 16vd.

23 Ş. Gündüz, "Arkeolojik bulgular ışığında Sumatar mar alahe kültü", *OMÜİFD*, c. 6, 1992, ss. 149-159.

korumayı sürdürdüğünü görüyoruz. Ancak Urfa kralı VIII. Abgar'ın (177–212) Hıristiyanlığı kabul etmesiyle bu durum değişmeye başladı. Öyle ki krallığı döneminde Urfa'yı bölgenin önemli bir güç merkezi haline getiren Abgar, Urfa merkezinden başlayarak yörede politeizme ve paganizme savaş açtı. Nitekim onun çabalarıyla Urfa'da bir şehir dini olarak egemen olan Hıristiyanlık, Samasota ve Suruç gibi Ufra civarındaki yerleşim merkezlerinde de kısa sürede yayıldı ve buna paralel olarak bölgede politeizme dayalı yıldız gezegen kültü hızla düşüşe geçti. Kuşkusuz bu durum, asırlardır sahip olduğu politeist ve paganist dinsel yapı sayesinde yörede üstünlüğü elinde tutan Harran'ı ve Harranlıları oldukça sarstı.

Hıristiyanlık döneminde Harran, yalnızca dinsel açıdan önemini kaybetmekle kalmadı; siyasal açıdan da üstünlüğü komşusu Urfa'ya kaptırdı. Selevkidler hanedanınca bir garnizon kenti olarak kurulan Urfa yöredeki stratejik değerini sürekli artırırken, Harran, bu açıdan da günden güne gözden düştü. Bu dönemde kendisi üzerinde siyasal egemenlik kurmaya çalışan güçlü rakibi Urfa'ya karşı ümitsiz bir mücadeleye giren Harran, çeşitli zamanlarda Urfa'nın karşısındaki dış güçleri destekleme yoluna gitti. Örneğin; İslam öncesi dönemde Romalılara karşı genellikle İran'la ortak hareket eden Urfa'ya karşılık Harran, Roma'nın sadık bir müttefiki olarak kalmış ve bu nedenle Romalılarca "Roma'nın Dostu" unvanına layık görülmüştür. Aynı şekilde İslami dönemin başlarında da Urfa, Müslümanlara karşı Haçlılar safında yer alırken; Harran Müslümanları desteklemiştir.

İslam öncesi dönemde eski itibarını büyük ölçüde komşusu Urfa'ya kaptıran Harran, su kaynakları ve benzeri hususlarda da elindeki değerleri Urfa'ya vermek zorunda kalmıştır. Nitekim, MS üçüncü yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Harranlı Bâbâ, geleceğe yönelik kehanetlerini konu alan eserinde, Harran'dan alınarak Urfa'ya götürülen su kaynaklarından ve Harran'ın tahrip edildiğinden bahsetmekte; ileride bu suyun tekrar Harran'a ge-

tirileceği, ayrıca Urfa'dan getirilecek taşlarla Harran'ın yeniden onarılacağı kehanetinde bulunmaktadır.[24]

Kuzey Mezopotamya'nın Müslümanlar tarafından fethedildiği 7. yy'dan itibaren yörede, Yahudilik ve Hıristiyanlık yanı sıra İslam da etkili olmaya başladı. Henüz İslam öncesi dönemde yöreye Kuzey Arabistan bölgesinden göç ederek gelip yerleşen ve önemli bir kısmı Hıristiyan olan çeşitli Arap kabileleri, Harran'ın demografik yapısını paganistlerin aleyhine döndürmüş olsalar da bu durum, Harran'ın yerli halkının kendi geleneksel kült ve ritüellerine bağlılıklarını değiştirmemiştir. Paganist Harranlılar, İslami dönemde de pagan özelliklerini sürdürme konusunda kararlı olmuşlardır. İkinci halife Hz. Ömer döneminde Harran, İyad ibn Ğanem tarafından İslam egemenliğine sokulduğunda, Harranlılar da tıpkı -Kadı Ebû Yûsuf'un eserinde belirttiği şekilde[25] o dönemde siyasal merkez olarak bağlı oldukları Urfalılar gibi, savaş olmaksızın bir anlaşmayla (zımmilik aktiyle) İslam imparatorluğuna bağlandılar. İlerleyen dönemde Harran'daki Arap kabile mensuplarının önemli bir kısmı Müslüman oldu; ancak Harran'ın pagan yerlileri büyük ölçüde kendi dinlerine bağlı kaldılar. 639'da Harranlılar, İyad ibn Ğanem komutasındaki İslam ordusuyla savaşmaksızın, "zımmîlik" statüsü çerçevesinde İslam devletinin egemenliğine girdiler.[26] Harran'ın fethinden bahseden kaynaklar, bu esnada Harran'ın siyasal açıdan Urfa'ya bağlı olduğunu ve Harran halkının Süryanice konuşan Harran'ın yerlileri ile Yunanlı göçmenlerden oluştuğunu vurgulamaktadır.[27] Yörenin fethini izleyen dönemde çeşitli Müslüman yerleşimciler bölgeye akın etmeye başladılar. Bu çerçevede Kays kabilesi fertlerinin de Harran'a yerleştikleri bilinmektedir.

24 F. Rosenthal, "The Prophecies of Bâbâ the Harranian", W.B. Henning (ed.), *A Locust's Leg; Studies in Honour of S.H. Taqizadeh*, London 1962, ss. 221-225, 228-231.
25 Bkn. Ebû Yûsuf, Yakub ibn İbrahim, *Kitâbu'l-Harâc*, Kahire 1396 (hicri), s. 43.
26 Belazuri, *Futuhu'l-Buldan*, Beyrut 1978, s. 179.
27 Bkn. Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, Kahire h.1396, s. 43.

İslami dönemde Harran merkezinde, politeizmle monoteizmin, yıldız-gezegen tapıcılığı ile tek tanrıcı din geleneğinin yan yana varlığını devam ettirdiğini görüyoruz. Bu dönemde Müslüman yöneticiler, cizye anlaşmasıyla İslam imparatorluğunun vatandaşlık hakkını kazanan Harranlı putperestlere genellikle hoşgörü ve toleransla yaklaştılar; onların dinsel ve kültürel açıdan kendilerini ifade etmelerine imkân verdiler. Çeşitli kaynakların verdikleri bilgilere göre,[28] Harranlı paganistlerce gerçekte uygulanıp uygulanmadığı oldukça tartışmalı olan "insan kurbanı" töreni gibi bazı ritüeller haricinde, Harranlılar geniş bir inanç ve ibadet özgürlüğü içerisinde olmuşlardır. Her ne kadar sahip oldukları zımmîlik statüsü inanç, düşünce ve ibadet özgürlüklerini garanti altına alsa da zaman zaman Harranlılara karşı cereyan eden bazı hoşgörüsüz/toleranssız davranışlar karşısında, devletin resmi güvencesinin alındığı da olmuştur. Örneğin 975'te Halife Muti'nin sekreteri görevini sürdüren Harranlı İshak ibn Hilal'in girişimiyle, Harranlı putperestlerin dinsel özgürlüğünü garanti altına alan resmi bir karar çıkarılmıştır.[29]

Orta Çağda Mes'ûdî, Şehristânî ve İbnu'n-Nedim gibi çeşitli Müslüman yazarlar, paganist Harranlıların inanç sistemleri, ibadetleri ve mabetleri ile ilgili geniş bilgiler verirler. Buna göre bu dönemde de Harranlıların tanrı inancı politeist bir karakter taşımaktaydı ve gezegensel tanrılar yine ön plandaydı. Ay tanrısı Sin, "tanrıların tanrısı" ve "tanrıların efendisi" gibi unvanlarla bu dönemde de Harran panteonunda önemli bir yer tutmaktaydı. Harranlılar, Harran ve civarında bulunan Deyr Kâdî, el-Mudarrak, Mağlîtiyâ ve Beyt el-Buğdâriyyîn (ya da Beyt el-Bûdâriyyîn) isimlerini taşıyan çeşitli tapınaklarda yıldız ve gezegenleri simgeleyen tanrısal varlıklara tapınmayı sürdürdüler. Gezegensel tanrılar yanı sıra ikinci derece öneme sahip çeşitli tanrısal

28 Ibn Nedim, *Kitâbu'l-Fihrist*, ed. G. Flügel, Leipzig 1872, s. 323; Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, ed. ve tr. C. E. Sachau, London 1879, s. 187; J. –M. Chabot, *Chronique de Denys de Tell-Mahre*, Paris 1895, ss. 68-69.

29 De L. O'Leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, London 1949, s. 175.

varlıklara da Harran teolojisinde yer verildi. Cin ve şeytanlar tanrısı Şamal, şans tanrısı Gad ve yağmur tanrısı Adadi gibi varlıklar da Harranlıların tapındıkları ulûhiyetler arasındaydı.

Bu dönemde Harran teolojisinde bütün bu tanrısal varlıklar yanında bir üstün güç fikrine yer verildiği de görülmektedir. Bir yönden Eliade'nin[30] *deus otiosus* kavramıyla tanımlamaya çalıştığı "kendi köşesine çekilmiş, insanlardan uzak olan yüce tanrısal varlığa" benzeyen bu üstün varlık, Orta Çağ Harranlılarınca her şeyin "ilk nedeni" olarak görülürdü. Harranlılar bu yüce varlığın tam olarak bilinemeyeceğini ve kavranamayacağını savunurlar; onun her şeyi yaratıp düzenledikten sonra kendi köşesine çekildiğine, diğer işleri (insanlara yönelik olanlar da dâhil) ikinci dereceden tanrısal varlıklara bıraktığına inanırlardı. Ayrıca onlar, bu varlıktan bir çeşit sudurla diğer varlıkların meydana geldiğini düşünürler; ondan sudur eden ilk beş varlığın (ilahi unsurun) ise akıl, nefs ya da ruh, düzen, şekil ve zaruret olduğunu ileri sürerlerdi. Son olarak Harranlılar, bu yüce varlığın ancak olumsuz niteliklerden sakındırma şeklindeki sıfatlarla (selbi sıfatlarla) nitelenebileceğini düşünürlerdi.

Orta Çağ Harranlılarının tanrı inançlarında yer verdikleri ve belki bir çeşit monoteizm olarak değerlendirilebilecek olan bu yaklaşımın, Helenizm çerçevesinde Harran'da etkili olan Yunan felsefe geleneğinin, özellikle de Yeni Eflatunculuk akımının bir uzantısı olduğu açıktır. Diğer taraftan Harranlıların yüce varlığa ilişkin bu inancı ile Eski Türk dinindeki Tengri ve İslam öncesi dönem Orta Arabistan (Hicaz bölgesi) dinsel geleneğindeki Allah düşüncesi arasındaki benzerlik de dikkat çekicidir. Zira, tıpkı Harranlıların inandığı yüce varlık gibi, gerek Eski Türklerin Tengri'si gerekse Hicaz Araplarının inandığı Allah, *deus otiosus* karakterli bir varlıktır.[31] Hicaz bölgesi Araplarının politeist tanrı düşünceleri arasında yer verdikleri bu üstün varlığı, âlemi ya-

30 M. Eliade, *The Sacred and the Profane*, New York and London 1957, s. 122.
31 Eliade, *A History of Religious Ideas*, c. 3, s. 4.

ratma ve düzenleme sonrası kendi köşesine çekilmiş ve yarattığı âlemle ilgili işleri ikinci dereceden tanrısal varlıklara bırakmış olan, dolayısıyla doğrudan kendisine ulaşılması mümkün olmayan bir üstün varlık şeklinde düşündükleri bilinmektedir.

Bu dönemde Harranlılar arasında oldukça yaygın olan Hermes kültü ile Hermetik geleneğin Harraniler üzerindeki etkileri de dikkati çeken bir diğer önemli unsurdur. Eski Yunanlılarca, insanlarla yüce tanrı arasındaki aracı bir tanrısal varlık olduğuna inanılan, *Hermetica* adıyla bilinen ve Gnostik düşünceleri içeren sihir yazmaları ve felsefî kitaplarda ise bu literatürün yazarı olan hikmet öğreticisi bir Mısırlı olarak görülen Hermes ya da Hermes Trismegistus (üç kez büyük Hermes), Harranlılarca hem bir tanrısal varlık hem de hikmet öğreticisi bir peygamber olarak düşünülürdü.[32] Harranlılar dinlerinin kendilerine Hermes tarafından öğretildiğine inanmaktaydılar. Bu durumda Orta Çağ Harranlılarının Hermes kültünün hem eski Yunan panteonunun hem de *Hermetica*'ya dayalı Hermetisizm geleneğinin etkisiyle oluştuğu söylenebilir. Hermetik geleneğin inanç esasları ve ritüelleri Harranlılar arasında oldukça yaygındı. İlerleyen dönemde Harranlılar Hermetik dokümanların Süryanice aracılığıyla Arapçaya çevrilmesi faaliyetinde önemli rol oynadılar.

Eski devirlerde olduğu gibi bu dönemde de Harranlılar, astrolojiyle sihir ve büyüde mahirdiler. Nitekim astroloji, sihir ve büyü Hermetik gelenek içinde de önemli bir yer tutmaktaydı. Çeşitli Orta Çağ kaynakları, Harranlıların özel yöntemlerle öldürülen hayvanların karaciğer ve çeşitli iç organların incelenmesi, kuş falı ve benzeri birçok sihir, fal ve kehanet metotlarından bahsederler. Harranlıların kurban törenlerinin en önemli kısmını büyü ve falcılıkla ilişkili ritüeller oluştururdu. Bar Hebraeus gibi yazarlar, eserlerinde Harranlıların büyücülük ve falcılıkta yörede ne kadar meşhur olduklarına işaret eden çeşitli rivayet-

32 Ş. Gündüz, "Harranilerde Peygamberlik ve 'Harranlı Bâbâ'", *İnsan Bilimleri Araştırmaları Yeni Harran Çevresi*, 7-8, 1994, ss. 5-6.

lere yer verirler.[33] Yine bu dönemde Harranlılar arasında özellikle dine giriş (initiation) törenleriyle ilişkili sır ayinleri de oldukça önemliydi. Beyt el-Buğdâriyyîn gibi mabetlerin yeraltı dehlizlerinde gözlerden uzak dine giriş törenleri düzenlenir ve bu törenlerde dinin tam bir üyesi olmaya hak kazanan gençlere inanç sisteminin esoterik esasları öğretilirdi.

İslami dönemde Harranlılar, önceki dönemlerde yörede hiç kullanılmayan Sâbiîler ya da daha doğru bir ifadeyle "Harranlı Sâbiîler" adıyla çağrılmaya başlandılar. İbnu'n-Nedim, Biruni, Hamza Isfahani gibi kaynaklar bu ismin onlar tarafından Abbasiler döneminden itibaren zımmîlik statüsünü devam ettirebilmek amacıyla kullanılmaya başlandığını, daha önceleri ise onların "putperestler" veya kısaca "Harraniler" şeklinde adlandırıldıklarını belirtirler.[34] Öte yandan bu dönem yazarlarınca Harranilerin, bazen "Keldaniler" ve "Nıbtiler" adlarıyla anılmaları da dikkati çekmektedir.[35]

Abbasi halifesi Me'mun döneminin sonlarında, başta İbnu'n-Nedîm olmak üzere Bîrûnî, Hamza Isfahânî ve benzeri çeşitli Müslüman kaynaklara göre, Harranlı paganlarla Halife Me'mun arasında geçen bir olay, Harranlı paganların bir kısmının din değiştirmesi, geleneksel dinlerinde kalanların ise bir başka dinsel kimliğin şemsiyesi altına sığınmaları durumunu ortaya çıkardı. İbnu'n-Nedîm'in Hıristiyan bir kaynaktan genişçe aktardığına göre halife Me'mun'un tehdidi karşısında paganist Har-

33 Bar Hebraeus, *The Chronography*, tr. E.A.W. Budge, London 1932, s. 110.

34 Krş. İbnu'n-Nedîm, Muhammed ibn İshâk, *Kitâbu'l-Fihrist*, ed. G. Flügel, Leipzig 1872, s. 320; Hamzah el-Isfahânî, *Târîh Sînî Mulûku'l- Arz ve'l-Enbiyâ*, Berlin 1340 (hicri), s. 7; Bîrûnî, Abu'l-Reyhân Muhammed, *The Chronology of Ancient Nations*, ed. Ve tr. C. E. Sachau, London 1879, s. 315; el-Havârizmî, Ebü Abdillah Muhammed, *Mefâtîhu'l-Ulûm*, ed. V. Vloten, Leiden 1968, s. 36.

35 Şüphesiz buradaki Nıbtiler isminin, MÖ 4-MS 4. yüzyıllarda Kuzey Arabistanda yaşayan Nebat krallığı halkı ile bir ilgisi yoktur. Harranlılarla ilgili olarak kullanılan Nıbtiler terimi, -*Mes'ûdî*'nin de belirttiği gibi- yörenin Arap olmayan ve Süryanice konuşan yerli halkını kastetmektedir. Bkn. Mes'ûdî, *Kitâbu't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, M.J. de Goeje, Leiden 1967, s. 31.

ranlıların bir kısmı Hıristiyan ya da Müslüman oldu; diğerleri ise Sâbiî ismini adapte ettiler.[36] Halife Me'mun döneminde yaşanan ve büyük ihtimalle Me'mun'un İslam hukukundaki zimmilik statüsüyle ilgili kişisel kanaatlerinden kaynaklanan bu tutumun aksine, İslami dönemde Harranlı paganlar yöneticilerden geniş bir hoşgörü ve tolerans gördüler.

Harran, İslami dönemde, tam bir bilim merkezi hüviyetine bürünmüştür. Emevi halifesi Ömer ibn Abdülaziz tarafından Harran'da bir tıp okulu kurdurulmuştu. Ayrıca felsefe, edebiyat ve özellikle çeviri çalışmalarına yer verilen merkezlerin de yine İslami dönemin başlarından itibaren Harran'da faaliyette olduğu bilinmektedir. Tarihten gelen kültürel zenginlik ve faaliyette olan bu bilim merkezleri sayesinde Harran, birçok ünlü bilim adamıyla çevirmenin yetiştiği bir şehir haline geldi. "Harranlı Sâbîî" adı altında birçok Harranlı, Abbasiler döneminden itibaren yalnızca Harran'da değil Bağdat, Basra gibi önemli merkezlerde, hatta halifelerin saraylarında boy göstermeye başladı. Bunların bir kısmı halifelerin özel doktorluğu, saray danışmanlığı ve devlet sekreterliği gibi önemli görevlere getirildiler. Örneğin, meşhur Sâbit ibn Kurrâ (835–900), matematiğe ve astronomiye dair eserlerin Arapçaya çevirisi ile felsefe ve tıp alanlarındaki uzmanlığıyla tanınan Harranlı bir bilim adamıydı. Onun mantık, matematik, astronumi ve tıbba dair 150 kadar Arapça, 15 civarında da Süryanice çalışma yaptığı söylenmektedir.[37] Zamanın halifesinin özel doktorluğunu da yapan Sâbit, ısrarla kendisine yapılan Müslüman olma tekliflerini geri çevirmiş ve Harran'ın geleneksel yıldız-gezegen kültüne inanan bir kişi ola-

36 Harranlıların Sâbiî ismini adapte edişleriyle ilgili bu rivayette bazı kuşku uyandıracak noktalar olmakla birlikte Harranlı paganların geç bir dönemde (muhtemelen Abbasiler döneminde) Sâbiî ismini adapte ettiklerini destekleyen birçok delil bulunmaktadır. Konuyla ilgili geniş bir tartışma için bkn. Ş. Gündüz, "Kur'an'daki Sâbiîlerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme", *Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (24-25 Eylül 1992)*, Samsun 1992, ss. 43-81; aynı yazar, *Sâbiîler Son Gnostikler*, ss. 26vd.

37 O'Leary, *How Grek Science Passed to the Arabs*, ss. 173vd.

rak ölmüştür. Çeşitli kaynaklar, onun sarayda halifenin huzurunda yapılan dini tartışmalarda İslama ve diğer monoteist dinlere karşı ısrarla Harran politeizmini ve paganizmini savunduğunu anlatırlar. Sâbit ibn Kurrâ'nın dışında Sinan ibn Sâbit, İbrahim ibn Sinan, İshak ibn Hilal, Ebü Cafer el-Hâzin ve İbn Vahşiyye gibi birçok Harran asıllı bilim adamı çeşitli bilim dallarında meşhur oldular. Bunlardan önemli bir kısmı sonradan Müslüman oldu, ancak bazıları -Sâbit ibn Kurrâ'nın yaptığı gibi- Müslümanlığı reddederek kendi dininde ısrarcı oldu. Harranlılar Yunan felsefî ve bilimsel kaynaklarının Süryanice vasıtasıyla Arapçaya çevrilmesinde ve bunun sonucu olarak Meşşailik ve Yeni Eflatunculuk gibi felsefi ekoller çerçevesinde İslam felsefe geleneğinin teşekkülünde inkâr edilemez önemli bir rol oynadılar.

Geleneksel Harran dinine bağlı olan ya da bu gelenekten gelen Harranlı düşünür ve bilim adamları dışında, Harran'da birçok ünlü Müslüman âlim de yetişmiştir. Astronomi çalışmalarıyla tanınan ünlü el-Battanî, Ebû Katâde, İbn Ḥemdân ve benzeri Harranlı Müslüman bilim adamları ve düşünürler arasında şüphesiz en önemlisi, çeşitli alanlarda 500'den fazla eser yazdığı rivayet edilen ünlü İslam âlimi Takiyüddin Ahmed ibn Teymiyye'dir (1263–1328).

Kültürel faaliyetler dışında İslami dönemde Harran, siyasal bir merkez olma açısından da önemini korumaya çalışmıştır. İslam öncesi dönemde Hıristiyanlığı bir şehir dini olarak kabul eden ve gerek bu yeni dinin verdiği dinamizmle gerekse artan stratejik önemi nedeniyle gittikçe yörede ön plana çıkan Urfa karşısında Harran sürekli ikincil planda kalmıştı; hatta Müslümanlar yöreyi fethettiğinde bir yerleşim merkezi olarak Urfa'ya bağlıydı. Ancak İslami dönemde Harran, Müslüman yöneticilerin de yardımıyla yeniden eski ihtişamını elde etmeye ve komşusu Urfa karşısında prestijini tekrar kazanmaya çalıştı. Hz. Ali ile Muaviye arasındaki çekişmede Muaviye yanlısı bir tutum izleyen ve dört halife dönemi sonrası koyu bir Emevi yanlısı olan Harran'a Emeviler özel bir ilgi gösterdiler. Bu dönemde şehir gerek

eğitim kurumları gerekse genel görünüm açısından geliştirilmeye çalışıldı. Halife Hişam ibn Abdülmelik döneminde Kuzey Mezopotamya'nın önemli bir kısmını kapsayan Cezîre bölgesinin vilayet merkezi haline getirildi. Hatta Emeviler hanedanına Abbasilerce son verilmesinin hemen öncesinde, son Emevi halifesi II. Mervan (744–750) devlet merkezini de Harran'a taşıdı. Böylelikle Harran, tarihinde ikinci kez, yıkılmak üzere olan bir devletin başkenti olma niteliğini kazandı. II. Mervan'ın şehri geliştirip güzelleştirmek için hiçbir masraftan kaçınmadığı, yalnızca ikametgâh olarak yaptırdığı bir saray için yaklaşık on milyon dirhem harcadığı rivayet edilir. Abbasiler döneminde de -özellikle Harun Reşid zamanından itibaren- Harran'ın imar faaliyetlerine hız verildiğini biliyoruz. Abbasiler sonrası dönemde, Harran'ın yıkılış tarihi olan 13. yy'a kadar Numeyrîler, Hemdanîler, Fatımîler ve Selçuklu Türkleri egemenliğinin söz konusu olduğu devirlerde de Harran'a gösterilen bu ilginin sürdürüldüğünü görüyoruz. Ancak bütün bu çabalara rağmen Harran, değişen şartlar nedeniyle olsa gerek yöredeki eski ihtişamına asla dönemedi ve Urfa'nın yanı başındaki küçük bir yerleşim merkezi olma durumundan hiçbir zaman kurtulamadı.

1259/1260'da şehri kuşatan Moğol ordusuna Harranlılar savaşmaksızın şehir kapılarını açtılar. Şehirde Moğollara karşı direnen küçük bir grup kısa sürede imha edildikten sonra Moğollar tarihte ender görülen şekilde şehri baştan aşağı tahrip ettiler ve halkı tamamıyla şehirden çıkararak civar yerleşim merkezlerine sürdüler. Moğollar, şehirle birlikte yöredeki yıldız-gezegen kültünün ayakta kalan son tapınağını ve Harranlı Müslümanlara hizmet eden Cuma mescidini de yakıp yıktılar. Moğolların Harran'a yönelik uyguladıkları şiddeti, eserini 13. yüzyılın ikinci yarısında yazmış olan İbn Şeddad şöyle tanımlar:

> *Onlar, halkı Mardin'e ve diğer şehirlere sürdüler; Cuma mescidini yıktılar, ... ve onu boş bir kabuğa çevirdiler.*[38]

38 D.S. Rice, "Medieval Harran. Studies on its Topography and Monuments I", *AS*, c. 2, 1952, s. 45.

Böylelikle Moğol istilası yalnızca yerleşim merkezi olarak Harran'ın sonu olmadı, bu istila aynı zamanda politeizmi ve monoteizmiyle, paganizmi, Hıristiyanlığı ve İslamıyla tarih boyu Harran'ın yansıttığı dinsel çoğulculuğun/zenginliğin ve kültürel harmoninin de bir sonu oldu. Asırlar boyu adeta Harran'la özdeşleşmiş olan Harran'ın yıldız-gezegen kültü bu hadiseden sonra tamamıyla tarihe karıştı; Harran'ın eğitim ve bilim merkezleri yok edildi. 14. yy başlarından itibaren Memluk egemenliğinde şehre yeniden yerleşilmeye başlandıysa da yıkılan şehrin yeniden imarı asla söz konusu olmadı.

Genel olarak bakıldığnda Harran, geçmişi/geleneği sürdüren ancak yeni dinsel/kültürel etkileşime de açık kapı bırakarak eski ile yeni arasında önemli bir köprü görevini ifa eden yapısıyla tarih boyu birçok kültürel öğeyi bağrında barındıran ve değişik birçok inanca kucak açan önemli bir dinsel ve kültürel merkezi olmuştur.

4. Harran Paganizmi İle İlgili Kaynaklar

Konuyla ilgili kaynakları başlıca üç ana grupta toplamak mümkündür. Bunlardan ilk grubu, bizzat Harranilerin kendilerine ait literatür oluşturmaktadır. Bunlar arasında en önemli olanı, Süryanice ve Arapça iki değişik nüshası günümüze kadar ulaşmış olan "Harranlı Bâbâ'nın Kitabı (ya da Kehaneti)"dir.[39] Harranlılara ait bir diğer kaynak, İbnu'n-Nedîm 'in eserinde, kendisinden uzun alıntılar yapılan "Beş Sır Kitabı"dır.[40] Bu metin özellikle Harranilerin dine giriş törenleri ile bazı sır ritüelleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Harranilerle ilgili olabilecek olan bir diğer önemli eser ise meşhur "Fellahatu'n-Nibtiyyun" dur.[41] Yanlışlıkla İbn Vahşiyye'ye atfedilen, ancak büyük ihtimalle Aramice bir nüshadan İbn Vahşiyye tarafından Arapçaya çevrilmiş olan bu eser, İbn Vahşiyye'nin *Ğayetu'l-Hakim*'in-

39 Bkn. Rosenthal, "The Prophecies of Bâbâ the Harranian", ss. 220-232.

40 Bkn. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ss. 326-327.

41 Macrîtî, Ebu'l-Kâsım Mesleme (Pseudo-Majriti), *Ğâyetu'l-Hakîm ve Ahakku'n-Netîceteyn bi't-Takdîm (Picatrix)*, ed. H. Ritter, Leipzig 1933.

de yer alır ve Harranilerin kült ve ritüelleriyle, mabetleri ve çeşitli dinsel gelenekleri hakkında önemli bilgiler içerir. Bunlardan başka Harranilere ait olan birçok eser, İbnu'n-Nedîm ve Maimonides gibi çeşitli Orta Çağ yazarlarınca ismen zikredilir. Ancak maalesef bunların metinleri günümüze kadar ulaşmamıştır.

Harran paganizmiyle ilgili kaynakların ikinci grubunu Harran ve yöresinde yapılan arkeolojik kazı ve çalışmalarda elde edilen çeşitli materyaller oluşturmaktadır. Bunlar, kısaca 20. yüzyılda H. Pognon, D.S. Rice ve N. Yardımcı gibi araştırıcı ve arkeologlarca yörede yürütülen kazı ve inceleme çalışmalarında elde edilen bulgulara dayanmaktadır. Bu bulgular arasında Harran'ın meşhur Sin tapınağı Ehulhul'a ilişkin çeşitli referanslar, Harran tanrılar panteonuna atıflar ve çeşitli hiyeroglif yazıtlarla Süryanice metinler bulunmaktadır. Ayrıca Harran ve civarında yer alan ve Harran'ın pagan dönemini yansıtan çeşitli yapı kalıntıları da Harranlıların dinsel yapısıyla ilgili Orta Çağ kaynaklarındaki bilgileri test etmek açısından önemlidir.

Konuyla ilgili üçüncü grup kaynaklar, çeşitli Orta Çağ yazarlarına ait olan ve Harranilerin inanç sistemleri ve gelenekleriyle ilgili bilgi veren eserlerdir. Bunlar arasında İbnu'n-Nedîm, Bîrûnî, Mes'ûdî ve Şehristânî gibi yazarlarca kaleme alınan Arapça eserler, Dionysius Tell-Mahre ve Bar Hebraeus gibi Süryani kaynaklar ve Maimonides gibi diğer yazarlar sayılabilir.

5. Harranilerin Tanrı İnançları

Harran'ın erken dönemlerinden İslami devirlere kadar Harranlı paganların tanrı inancı her zaman politeist bir karakter taşımıştır. Bununla birlikte Orta Çağda, bu politeist yapı yanı sıra Harranlıların inanç sisteminde her şeyin kendisinden sudur ettiği bir üstün varlık düşüncesi de görülmektedir.

Asur-Babil döneminde Harran tanrılar panteonun zirvesinde yer alan tanrısal güç Sin'di. Esasen ay tanrısı Sin, her zaman pagan Harranlıların en yüce tanrıları olma konumunu sürdürmüştür. Sümerlilerce Zu-en ya da En-zu diye adlandırılan ay

tanrısı Sin, Sami kavimlerce Nannar, Ugaritlerde ise Yerah adıyla tanınmaktadır.[42] Asur ve Babillilerce Sin'e, Bel-İlani (tanrıların rabbi/efendisi) ya da Şar-İlani (tanrıların kralı) gibi unvanlar verilmiştir. Asur-Babil döneminde Harran'da Sin, kral Nabonidus dönemine ait kitabelerden anlaşıldığına göre, kraliyet tanrısı olarak kabul edilmiş[43] ve Hatti kralı Şuppiluliuma ile Mitanni kralı Şattivaza arasında yapılan anlaşmada (MÖ 14. yy) olduğu gibi, sık sık yörede yapılan politik anlaşma metinlerinde, anlaşmanın şahidi ve koruyucusu olarak adı zikredilmiştir.[44] Bu dönemde Sin, genellikle "Harran'ın rabbi/efendisi" olarak anılmış ve Harran yakınlarındaki Soğmatar'da bulunan ve Batılılarca "Pognon Mağarası" olarak adlandırılan mağaradaki kabartmalarda ya da Harran Ulu Camisinin avlu girişinde yapılan kazı çalışmasında elde edilen Nabunaid stelesinde görüldüğü gibi bir hilal ile sembolize edilmiştir.

Asur-Babil döneminde, Nabunaid kitabelerinde görüldüğü gibi, Sin'le birlikte, Sin'in oğlu güneş tanrısı Şamaş ve kızı Venüs gezegeni tanrıçası İştar ilahi bir üçlü (teslis) oluşturmaktaydılar.[45] Nitekim, meşhur Nabunaid stelesinde Sin ile birlikte ışınlar saçan bir daireyle temsil edilen Şamaş ve bir daire içerisindeki yıldız figürüyle temsil edilen İştar yan yana yer almaktadırlar. Bu tanrısal üçlemeden başka, Sin'in eşi Ningal, ateş tanrısı Nusku ve Nusku'nun eşi Sadarnunna, yazı ve hikmet tanrısı Nabu, yağmur tanrısı Adadi ile Ter, Şer ve Allai gibi tanrısal varlıklar da Harranlıların panteonunda yer almaktaydı.[46]

Hıristiyanlığın başlangıcından İslami dönemlere kadar Sin, Şamaş ve İştar üçlüsü, Harran panteonunun zirvesinde yer al-

42 Bkn. K. Tallqvist, *Akkadische Götterepitheta*, Helsinki 1938, s. 442; J.F. Healey, "The Akkadian Pantheon List from Ugarit", *SEL*, 2, 1985, s. 118.
43 A.T. Clay, *Miscalleneous Inscriptions in the Yale Babylonian Collections*, New Haven 1915, s. 74.
44 Bkn. D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Chicago 1926-1927, s. 267; Smith, *Babylonian Historical Texts*, s. 39; J.N. Postgate, "Harran", *Reallexicon der Assyriologie*, 4, s. 124.
45 C.J. Gadd, "The Harran Inscriptions of Nabonidus", *AS*, 8, 1958, s. 47.
46 Bkn. Gadd, "The Harran Inscriptions of Nabonidus", ss. 47, 49, 65.

mayı sürdürdü. Harran'da bu döneme ait paralarda (MS 2. ve 3. yy), büyük ihtimalle bu ilahi üçlüyü sembolize eden uçları yukarıya doğru olan bir hilal ve iki yıldız motifi kullanılmıştır.[47]

Harran yakınlarında yer alan Soğmatar'da bulunan ve Selevkid takvimiyle 476 (yani MS 164/165) yılını içeren çeşitli Süryanice kitabelerde de ay tanrısı Sin'le ilgili ifadeler bulunmaktadır. Aşağıda da ele alacağımız gibi, bu kitabelerin bir kısmında Sin, ismiyle yer alır.[48] Örneğin kutsal tepe olarak adlandırılan kayalığın kuzey yamacında yer alan bir büstün yanındaki kitabede "tanrı Sin" ibaresi bulunur. Bundan başka kitabelerin bir kısmında geçen Mar Alahe (Tanrıların rabbi/efendisi) ifadesi de –ileride tartışacağımız gibi- büyük ihtimalle Sin'i kastetmektedir. Zira, yukarıda belirttiğimiz gibi, daha önceki dönemlerde de Sin'e verilen unvanlar arasında bu tanımlama yer almaktadır. Ayrıca Orta Çağda da Sin yine bu şekilde anılmayı sürdürmüştür. Zira Orta Çağ kaynaklarının verdiği bilgilere göre, İslami dönemde Sin, "ilâhu'l-âliheh" ve "rabbu'l-âliheh" gibi unvanlarla taltif edilmektedir.

Roma döneminde, Harran ve Harran'ın Sin kültü, putperest Roma imparatorlarının birçoğunu cezbetmiştir. Örneğin imparator Caracalla, Harran'daki ay tanrısıyla irtibatlı bir tapınaktan dönerken öldürülmüştür; aynı şekilde Julian da 363 tarihinde Harran'daki ay tanrısına tazimde bulunmuştur.[49] Ayrıca bu dönemde, Addai'nin Öğretileri ve Suruçlu Yakub'un "Putların Yıkılışı Üzerine" başlıklı eseri gibi kaynaklar da Harran panteonu

47 Bkn. G.F. Hill, *Catologue of the Greek Coins of Arabia, Mesopotamia and Persia*, London 1922, ss. xcii, 82-90.

48 Sumatar kitabeleri H. Pognon, J.B. Segal, H.J.W. Drijvers ve yakınlarda Drijvers'la birlikte J.F. Healey tarafından yayınlanmıştır. Bkn. J.B. Segal, "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", *Anatolian Studies*, 3, 1953; H.J.W. Drijvers, *Old Syriac (Edessan) Inscriptions*, Leiden 1972; H.J.W. Drijvers, J.F. Healey, *The Old Syriac Inscriptions of Edessa and Osrhone: Texts, Translations and Commentary*, Leiden 1999.

49 Bkn. Segal, "Mesopotamian Communities from Julian to the Rise of Islam", s. 124.

arasında ay tanrısı Sin'den bahsederler.[50] Ayrıca Addai, Bath-Nikkal ("Nikkal'ın kızı"; muhtemelen İştar-Venüs kültünün yerel bir karşılığı) ile güneşin de Harranlılarca tanrısal varlıklar olarak görüldüklerini belirtir. Bu döneme ait kaynaklarda, Harranlıların panteonunda yer alan tanrısal varlıklar arasında, Tar'ata (tanrıça İştar'ın Suriye bölgesindeki ismi olan Atargatis'in yerel bir formu), Baal Şamen ya da Baal Şamin (göğün efendisi), muhtemelen ateş tanrısı Nusku'nun yerel bir formu olan Bar Nemre, Gadlat (muhtemelen şans tanrısı Gad ile Arap tanrıçası Allat'ın bir kombinasyonu) ve "köpekli efendimiz/rabbimiz" diye adlandırılan bir varlık da sayılır.[51] Bu son tanrısal varlık, büyük ihtimalle tanrı Nergal'in yerel bir ismi olmalıdır; zira Nergal, Hatra bölgesindeki kabartmalarda üç köpekle tasvir edilmektedir. Köpek motifi eski Harran harabelerinde de bulunmaktadır. Günümüze kadar gelen Harran kalesi harabelerinde, kalenin doğu kapısının her iki yanında bulunan sütunlarda zincirlenmiş ikişer köpek kabartması yer almaktadır. Kesin olmamakla birlikte bu figürler, Roma döneminde Harranlıların "köpekli efendimiz/rabbimiz" diye adlandırdıkları tanrısal varlığı sembolize edebilir.

İslami dönemde, özellikle onuncu yüzyıldan itibaren Harran paganizminin gerek tanrılar panteonu hakkında gerekse diğer kült ve ritüelleriyle tapınakları hakkında oldukça geniş bilgi mevcuttur. Bu dönemde gerek Müslüman gerekse gayrimüslim yazarlarca kaleme alınan eserlerde Harranilerin dinsel gelenekleri detaylı olarak betimlenir.

Bu döneme ait kaynaklarda Harranlıların tanrı tasavvurlarında iki dikkat çekici husus ön plana çıkar. Bunlardan birincisi, daha önceki dönemlerde de gördüğümüz çoktanrıcı geleneğin

50 Addai, Sin'in ismini zikretmez, yalnızca Harranlıların ayı tanrılaştırdıklarından bahseder. Bkn. Addai, *The Teaching of Addai*, s. 49. Ayrıca bkn. Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, s. 38.

51 Bkn. Ephrem Syrus, *The Book of the Cave of the Treasures. A History of the Patriarks and the Kings, Their Successors from the Creation to the Crucifixion of Christ*, s. 153; Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, s.43.

bu dönemde de –biraz daha ayrıntılı boyutlarda da olsa- sürmesidir. Diğeri ise Harranlıların inancında politeizm yanı sıra bir üstün varlık düşüncesinin de bulunmasıdır.

a. Üstün Varlık İnancı

Bu döneme ait kaynaklar, Harranlıların, her şeyin yaratıcısı ve idarecisi olan ezeli ve ebedi bir varlığa inandıklarını anlatırlar. Onlara göre bu varlık, yaratılan hiçbir şeye benzemez, onlara ait sıfat ve niteliklerle tanımlanamaz; yarattığı varlıklara yol gösterici olarak peygamberler göndermiş ve insanları yapıp ettiklerinden sorumlu tutmuştur.[52] Harraniler, bu üstün varlığın ancak olumsuz niteliklerden tenzih edilmekle nitelenebileceğini, aksi takdirde onunla ilgili hiçbir tanımlamanın yapılacağına inanırlardı.[53] Ayrıca Harranlılar, bu yüce varlığı "ilk neden" olarak adlandırırlar ve ondan bir dizi asli ilkenin/prensibin südur ettiğini düşünürlerdi. Yüce varlıktan südur eden bu asli ilkeler; akıl, ruh, düzen, suret ve zaruretti. Harranilere göre bu asli varlıklar da aşkın bir özelliğe sahiptiler; insanlar onlara, ancak bazı aracılar vasıtasıyla ulaşabilirlerdi.[54]

Bu üstün varlık ve ondan sudur eden varlıklar düşüncesine dayalı bu inanç, Harran ve Harranlıların Helenistik etkileşime maruz kaldıkları dönemlerden itibaren ortaya çıkmaktadır. MÖ 4. yy'da Büyük İskender'in doğuya gerçekleştirdiği büyük seferle birlikte, yöredeki birçok merkez gibi Harran da kısa zamanda bir Yunan kolonisi haline gelmiş ve buraya Batıdan çeşitli yerleşimciler ikamet etmeye başlamışlardır. Roma imparatorluğu döneminde de bu süreç devam etmiştir. Nitekim, şehir Müslüman

52 Bkn. İbnu'l-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 318; Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, s. 187; el-Makdîsî, Mutahhar ibn Tâhir, *Kitâbu'l-Bed'u ve't-Târîh*, Paris 1899-1919, el-Dımaşkî, Şemseddîn Ebî Abdillah, *Nukbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, St. Petersburgh 1866, s. 47.

53 Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, s.187.

54 Bkn. Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, ed. W. Cureton, London 1842, ss. 250-251; *Mes'ûdî*, Ebu'l-Hasan Ali, *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdînu'l-Cevher*, ed. C.B. de Meynard, Paris 1861-1877, c. 4, ss. 61-62.

egemenliğine girdiğinde, Ebû Yûsuf'a göre şehir sakinleri Yunanlı göçmenlerden ve Nıbtilerden oluşmaktadır.[55] Diğer bazı kaynaklar da Harran civarında çeşitli Yunanlı göçmenlerden oluşan köylerin bulunduğundan bahsederler. Dolayısıyla paganist Harranlılar, bu yeni komşularıyla zorunlu bir etkileşim ortamı yaşamışlar ve zamanla bunların bazı inanç ve geleneklerinden etkilenmişlerdir. Bu etkileşimi tanrı düşüncesinde olduğu gibi peygamber inancı konusunda da görmek mümkündür. Aşağıda değineceğimiz gibi, Harranilerin peygamber olarak kabul ettikleri şahsiyetlerin önemli bir bölümü Eski Yunan geleneğine ait kişilerden oluşmaktadır.

Harranilerin bu üstün varlık inancıyla Yeni Eflatunculuk akımı arasında da yakın bir irtibat olduğu görülmektedir. MS üçüncü yüzyılda yaşayan Plotinus'un fikirleri temeline dayalı olan Yeni Eflatunculuk akımına bağlı birçok düşünür, MS altıncı yüzyılda Yunanistan'ı terk ederek doğu bölgelerine yerleşmişlerdir. Altıncı yüzyılın ilk yarısında imparatorun, öteden beri Roma İmparatorluğunda önemli bir pagan eğitim merkezi olan Atina Akademisinin kapatılmasını emretmesi üzerine, bu merkezde çalışan düşünürler imparatorluktan ayrılmışlar ve Perslerin davetiyle İran egemenliğindeki doğu bölgelerine gitmişlerdir. Bunların bir bölümünün de Harran'a yerleştikleri bilinmektedir.[56] Dolayısıyla bu dönemden itibaren Harran'da Harran'ın yerel pagan kültü ile Yeni Eflatuncu yaklaşımlar arasında senkretik bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Yeni Eflatunculuk akımı, her şeyin kendisinden sudur ettiği bir yüce varlık kabul etmekte ve bunu "Bir", "Hakikat" ve "Mutlak İyi" gibi isimlerle isimlendirmektedir. Tıpkı Orta Çağ Harranilerinin inancında olduğu gibi Yeni Eflatunculukta da bu aşkın varlıktan önce akıl ve ruh gibi bir dizi asli ilke sudur etmiş, daha sonra bu sudur silsilesi maddi âlemin ortaya çıkışına kadar sürmüştür. Yeni Eflatunculuğa göre, yüce varlıktan sudur eden varlıkların tekrar ona dö-

55 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s.43.
56 Bkn. P. Chuvin, *A Chronicle of the Last Pagans*, Cambridge 1990, ss.137-139.

nüşü de söz konusudur. Dolayısıyla hem yüce aşkın varlıktan maddenin oluşumuna doğru süregelen bir tezahür hem de yeniden yüce varlığa doğru bir hareket olduğu var sayılmıştır.[57]

b. Politeizm

Orta Çağ Harranilerinin inanç sisteminin dikkat çekici özelliklerinden birisi de politeizmdir. Harran tanrılar panteonunda, yukarıda değindiğimiz üstün varlık inancı ve birazdan ele alacağımız yıldız-gezegen kültü bağlamında çeşitli gök cisimlerinin tanrısal varlıklar olarak kabul edilmeleri yanı sıra, bir dizi ikincil tanrısal varlık bulunmaktadır. Bunların bir kısmı, yedi gezegeni temsil ederken diğerleri genellikle çeşitli Semitik ulûhiyetlerin yerel karşılıklarından ibarettir. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı, şeytanlar ve cinler tanrısı Şamal'dır. Aynı zamanda şans ve iyi talihle de ilişkili görülen bu tanrısal varlık, sıklıkla sihir ve büyü törenleriyle irtibatlı olarak anılmaktadır.[58] Şamal kültü, genellikle kesilen ya da yakılan kurbanların sunulduğu festivallerle irtibatlıydı. Bazı Orta Çağ kaynaklarında ise, Harranilerin cinler ve şeytanlar tanrısının adı Saluğa olarak geçer.[59] Şamal ile Saluğa muhtemelen aynı tanrısal varlığı kastetmektedir; zira her ikisi de "şeytanların prensi" unvanıyla anılırlar ve her ikisi için de Mayıs ayında düzenlenen bir festivalden bahsedilir.[60] Şamal'ın hangi Semitik tanrısal varlığın karşılığı olabileceği konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Şamal isminin, Arapça'daki kuzeyin karşılığı olan "şimâl" terimiyle ilişkili olabileceğinden hareketle bazı araştırıcılar, bu tanrısal varlığın, ismini kuzeyden alan ve Memfis'te "Kuzeyin Efendisi" olarak tapınılan Saphon ya da Zephon ile özdeş olabileceğini savunur-

57 Harranilerin inançları üzerindeki Yeni Eflatuncu etki konusunda bkn. M. Tardieu, "Sâbiens Coraniques et Sâbiens de Harran", *JA*, 274, 1986.

58 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ss. 322-323; J.B. Segal, "The Sabian Mysteries: The Planet Cult of Ancient Harran", E. Bacon (ed.), *Vanished Civilizations: Forgotten Peoples of the Ancient World*, London 1963, s. 216.

59 Bkn. Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, ss. 316vd.

60 Krş. Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, s. 317; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 322.

ken, bazıları ise daha farklı tanımlamalarda bulunmuşlardır.[61] Diğer taraftan Şamal'ın şeytanlar ve cinler tanrısı ve efendisi olarak görüldüğü dikkate alındığında, bunun Yahudi geleneğindeki Samael ile ilişkili olabileceği tartışılabilir. Zira Yahudi kaynaklarında Samael, şeytana verilen bir isim olarak kullanılmaktadır.[62]

Orta Çağ Harran politeizminde yer verilen bir diğer tanrısal varlık Tâüz, Tammüzâ ya da Tammüz'dur.[63] Bunun, Sümer-Akad geleneğindeki bitki tanrısı Tammuz ya da Dumuzi olduğu açıktır. Tammuz kültünün en dikkati çeken özelliği, bu tanrısal varlığın yıllık olarak ölüp dirilişi inancı bağlamında yapılan kutlamalar ve tanrının ölümü için yapılan ağıtlardır.

Fosfor ve Kastor (Kustîr) da Orta Çağ Harranlılarının tapındıkları tanrılar arasındadır. Harranlılar Fosfor'u "iyi, mükemmel" olarak, Kastor'u ise "seçilmiş şeyh" unvanıyla anarlar.[64] Muhtemelen bu iki tanrısal varlık, Akad mitolojisinde akşam ve sabah yıldızı şeklinde Merkür gezegenini temsil eden Bilgi (alev, ışık taşıyıcı) ve Nusku'nun Harran'daki yerel karşılıklarıdır.[65]

Harran panteonunda yer alan bir diğer tanrısal varlık Hâmân adı verilen ve "tanrıların ve insanların babası ve lideri" olarak nitelenen varlıktır. Baal Şamin'in Tyre bölgesinde "Hammon'un Efendisi/Rabbi" adıyla tapınıldığı bilinmektedir. Ayrıca Palmira

61 Bkn. B. Dodge, "The Sabians of Harran". F. Sarruf, S. Tamim (ed.), *American University of Beirut Festival Book (Festschrift)*, Beirut 1967, s. 69; D. Chwolsohn, *Die Ssabier und der Ssabismus*, St. Petersburg 1856, c. 2, s. 219; Segal, "The Sabian Mysteries: The Planet Cult of Ancient Harran", s. 217.

62 Bunun dışında Yahudi literatüründe bu terim, gezegenlerden Marsla sorumlu olan (bu gezegenin yöneticisi olan) melek ya da ölüm meleği için bir isim olarak da kullanılmaktadır. Bkn. G. Scholem, "Samael", *EJ*, c. 14, ss. 719-722.

63 Bkn. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 322; Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, s. 317; M. Maimonides, *The Guide of the Perplexed*, tr. S. Pines, Chicago 1963, ss. 519-520.

64 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 325.

65 Bkn. Lewy, "Points of Comparison Between Zoroastrianism and the Moon Cult of Harran", s. 142.

bölgesinde tazim edilen tanrı Hamon da vardır.[66] Dolayısıyla Harranilerin tapındığı Hâmân, bunlardan biriyle irtibatlı olabilir.

Harranlılar, Namriyâ, Rabbu'l-Baht, "Rabbu's-Sâat" ve "Zât Cenâhu'r-Rîh" adları verilen tanrısal varlıklara da inanmaktaydılar.[67] Bunlardan Namriyâ, daha önceleri Suruçlu Yakub tarafından bahsedilen Bar Nemre olmalıdır. Harranlılar Temmuz ayı içerisinde bu tanrı için çeşitli takdimlerde bulunurlardı. Rabbu'l-Baht (Talihin Efendisi) talih ve şansla ilişkili bir tanrı olmalıdır. Dolayısıyla bununla çeşitli Sami kavimlerin şans ve üretkenlik tanrısı Gad arasında bir irtibat olabilir. Harranlılar Rabbu'l-Baht için ekmek, yağ, yeşil bitkiler vb yiyeceklerin kullanıldığı bir rit yemeği hazırlarlardı. Rabbu's-Sâat'ın kim olabileceğini kestirmek zor görünmektedir. Ancak bu tanrısal varlığın genellikle gezegensel tanrılarla birlikte anılması dikkati çekmektedir. Bazı araştırıcılar, Rabbu's-Sâat'ın Eski İran geleneğindeki zaman tanrısı Zurvan'la ya da Kronus'la özdeş olabileceğini tartışmaktadırlar.[68] Zât Cenâhu'r-Rîh (Rüzgarın Kanadının Sahibi) ise, Sümer geleneğinde "Rab Rüzgar" olarak da karakterize edilen Enlil ile ilişkili olabilir.

Harranlılarla ilişkili olarak adları anılan tanrısal varlıklar arasında Sarah ve Rabbetu's-Sîl de bulunmaktadır[69] Sarah, "rahminden varlıklar doğan Fakr'ın kızı" şeklinde de nitelenir. Bu niteleme bu tanrıçanın verimlilik ve üretkenlikle ilişkili olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Bu durumda Sarah, Harranlılarca "şahane tanrıça" ve "tanrıların anası" gibi unvanlarla da anılan tanrıça İştar'a verilen bir diğer isim olmalıdır. Rabbbetü's-Sîl (Sürünün sahibesi) ise aynı zamanda "Tammûz'u alan tanrıça" olarak da nitelenir. Ayrıca o, kutsal keçilerle ilişkili ola-

66 Bkn. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 323. Ayrıca bkn. J. Texidor, *The Pagan God: Popular Religion in the Greco-Roman Near East*, Princeton 1977, ss. 40-41; J. Tubach, *Im Schatten des Sonnengottes*, Wiesbaden 1986, ss. 175vd.

67 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ss. 323-325.

68 Bkn. B. Dodge, *The Fihrist of al-Nadim*, New York 1970, c. 2, s. 757 n. 56.

69 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 325.

rak da görülür. Dolayısıyla Rabbetu's-Sîl ismi de tanrıça İştar ile ya da bunun Eski Yunan geleneğindeki karşılığı olan Venüs ile irtibatlı olabilir. Zira İştar'ın Mezopotamya geleneğine göre tanrı Tammüz ya da Dumuzi'nin partneri olduğu bilinmektedir. Aynı şekilde Eski Yunan geleneğinde tanrıça Venüs, keçi üzerine binmiş bir figürle temsil edilmektedir.

Orta Çağ Harran panteonunda yer alan tanrısal figürlerinden birisi de Sanamu'l-Mâ'dır.[70] Harran'da bu tanrı için her yıl Nisanın yirmisinde görkemli törenler düzenlenirdi. İbnu'n-Nedîm tarafından verilen bilgiye göre Harranlılar, bu tanrının Harran'ı terk ederek Hindistan'a gittiğine ve onun geri dönmesi için halkın yoğun dua ve niyazına karşın tanrının şehre gelmeyi reddettiğine inanırlardı. Dolayısıyla her yıl Nisan ayında kadın erkek toplanarak şehrin dışında bir yerde tanrının yeniden dönüşü için çeşitli törenler yaparlardı. Sanamu'l-Mâ (su putu/idolü) ile ilgili bu inanış, onun bitki tanrısı Tammüz'un bir diğer versiyonu olabileceğini göstermektedir. Zira gerek paganist Harranlılarca gerekse diğer Eski Mezopotamya halklarınca, Tammüz'un da her sonbaharda yer altı dünyasına gittiğine ve baharda yapılan görkemli törenlerle yeniden yeryüzü alemine çıktığına inanılırdı. Bir başka ihtimal olarak Sanamu'l-Mâ, Harran'ın ünlü ay tanrısı Sin'e verilen bir diğer isim olabilir. Zira Sin için Harranlılar, aşağıda değineceğimiz gibi, Babil'in Akitu festivaline benzer kutlamalar yaparlardı. Sin için yapılan bu kutlamalarla Sanamu'l-Mâ için Nisan'da yapılan tören arasında benzerlik bulunmaktadır.

İbnu's-Salm ya da İbnu's-Selâm ile Abû Rim ya da İbnu'r-Rim de Harranlıların tanrıları arasındadır.[71] İbnu's-Salm (günbatımının oğlu) ya da İbnu's-Selâm (esenlik oğlu) herhangi bir tanrının lakabı olabilir. Bununla birlikte Ugarit panteonunda Salimu ya da Şalimu adında bir günbatımı tanrısı olduğu bilin-

70 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 325.
71 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ss. 322, 325.

mektedir.[72] Bundan başka Hatra yazmalarında tanrıça Şalma'dan da bahsedilmektedir.[73] Abû Rim ya da İbnu'r-Rim ile ilgili olarak araştırıcılar, bunun Hz. İbrahim ile ya da Eski Suriye bölgesi tanrısı Rimmon (ya da Rammon) ile ilişkili bir isim olabileceğini ileri sürerler.[74] Ancak bunun Hz. İbrahim ile ilişkili olması mümkün değildir; zira, ileride de ele alacağımız gibi, Harranlılar, Hz. İbrahim'e inanç sistemlerinde olumlu bir yer vermezler; onun bir sapkın ya da bir heretik olduğunu düşünürler. Diğer taraftan bu isim, Harran'ın ay tanrısı Sin veya Sin'in oğlu olduğuna inanılan Şamaş ile ilişkili de olabilir. Zira tanrı Sin'in bir lakabının da Rim olduğu bilinmektedir.[75]

Son olarak Harran tanrılar panteonunda Arû ve Hitânu'l-Fârisiyah adlarıyla anılan tanrısal varlıklar da yer almaktadır.[76] Arû'nun Eski Yunan panteonundaki Hera ya da İbrahim'in babası Azer olabileceği ileri sürülmüştür. Ancak, Arami dillerde "arva" ya da "arya" teriminin "aslan" anlamına geldiği ve Harranlıların burçları da tanrısal varlıklar olarak kabul ettikleri dikkate alındığında, Arû, aslan burcuna (Leo'ya) işaret eden bir lakap olabilir. "Kendisiyle birlikte sahile giden altı kötü ruhun annesi" sıfatıyla anılan Hitânu'l-Fârisiyah ise, muhtemelen Sin'in eşi ana tanrıça Ningal olabilir. Zira Ningal'in, Şamaş ve İştar'ın annesi olduğuna inanılmaktadır.

6. Yıldız-Gezegen Kültü

Tarih boyu Harranlı paganlar, Eski Mezopotamya yıldız-gezegen kültüne bağlı kalmışlardır. Bilinen en eski tarihten Harran'ın yıkılışına kadar yıldız-gezegen kültü, yörede komşuları arasında onları en fazla popülerleştiren husus olmuştur. Orta Çağda Harraniler, teolojilerinde yer verdikleri, her şeyin kendi-

72 Bkn. Healey, "The Akkadian Pantheon List from Ugarit", ss.119vd.
73 Bkn. F. Vattioni, *Le Iscrizioni di Hatra*, Naples 1981, s. 74.
74 Bkn. Chwolsohn, *Die Ssabier und der Ssabismus*, c. 2, ss. 287-288; Dodge, *The Fihrist of al-Nadim*, c. 2, s. 766 n. 106.
75 Bkn. Tallqvist, *Akkadische Götterepitheta*, s. 445.
76 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 325.

sinden sudur ettiği aşkın/üstün varlık inancı yanı sıra ay, güneş ve diğer gezegenlerin, yaratıcı, düzenleyici ve yeryüzü üzerinde yönetici tanrısal varlıklar olduklarını düşünmüşlerdir. Gezegenlerden başka onlar, 12 burcun da ilahi birer mahiyet taşıdıklarına inanmışlardır. Ayrıca Harraniler, yıldızların, çeşitli tanrısal varlıkların ruhlarını taşıyan semavi cisimler olduklarını düşünmüşler ve dolayısıyla bunlara ya doğrudan ya da yeryüzünde onları temsil eden çeşitli aracı varlıklar (suretler, heykeller ve kült merkezleri) vasıtasıyla tapınmışlardır.

Harranlı paganların inancına göre yıldız ve gezegenler, tanrısal varlıklar olarak insanlar ve yeryüzü üzerinde iyi veya kötü etkide bulunabilirler, insanlara yönelik iyi ya da kötü talih verebilirler. Ayrıca onlar kendi aralarında eril ve dişil nitelikler taşıyabilirler ve -diğer çeşitli politeist kültürlerde de görüldüğü gibi- birbirleriyle olumlu veya olumsuz ilişkilerde bulunabilirler.[77]

Daha önceleri olduğu gibi, Orta Çağda da Harranlıların yıldız-gezegen kültünde önem açısından en fazla yer verilen tanrısal varlık aydır (al-Kamer). Harran panteonunun zirvesinde bulunan ve -yukarıda hakkında bilgi verdiğimiz- tanrı Sin ile özdeşleştirilen ayın, eril bir tanrısal varlık olduğu düşünülürdü. Ay tanrısı, eşi Ningal, oğlu güneş (Şems = Şamaş) ve kızı Venüs gezegeni (Zühre = İştar/Atargatis) ile birlikte, tanrılar panteonunun zirvesinde ilahi bir aile oluşturmaktaydı. Ay tanrısı Sin adına inşa edilen tapınaklar (eski dönemlerde yapılan ünlü Ehulhul ve Uzumu ile Orta Çağdaki Mudavvar ve Dayr Kâdî gibi), her zaman Harran'daki önemli dinsel merkezler olmuştur.

Ay tanrısı Sin'in Harran'daki ünlü mabedi Ehulhul'un nerede olduğu konusunda çeşitli ihtimaller bulunmaktadır. Harran'da bulunan kral Nabonidus yazıtlarından birisinde "... ve

77 Bkn. Macritî, *Ğâyetu'l-Hakîm ve Ahakku'n-Netîceteyn bi't-Takdîm (Picatrix)*, s. 225; Theodor Abu Kurra, *Traktat über den Schöpfer und die wahre Religion*, tr. G. Graf, Münster 1913, s. 24; Maimonides, *The Guide of the Perplexed*, s. 514; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 325

Harran'ın ortasındaki, gönüllerin mutluluk ve sevinçle rahatladığı mekan Ehulhul'a onları yerleştirdi" denilmektedir.[78] Dolayısıyla bu ifadelerden Ehulhul'un Harran'ın ortalarında bir yerde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu mabedin, Harran'ın fethi sonrası Anadolu'da ilk cami olarak kurulan (tadil edilen) Harran Ulu Camisinin bulunduğu mekânda, bunun hemen güneyinde bulunan höyükte ya da Harran kalesinde olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır. Diğer taraftan Eski Harran şehrinin Asur-Babil dönemindeki yeri konusunda, bilim adamları arasında bazı tartışmalar bulunmakta; bazıları şehrin eski yerinin günümüzde Eski Harran olarak bilinen mekânın etrafında bir yerler olabileceğini ileri sürmektedirler. Buna bağlı olarak, Ehulhul'un yeri konusunda da farklı iddialar ortaya atılmaktadır.

Ay tanrısının oğlu olan Şems ise, aynı zamanda Rabbu'l-Azîm (Yüce Rab), Rabbu'l-Hayr (İyi Rab) ve Ayliyûs (Helios) unvanlarıyla da bilinmektedir.[79] Harranlılar, güneşin de eril bir ilahi varlık olduğuna inanırlardı. Ay tanrısının kızı olduğuna inanılan Venüs/Zühre ise zaman zaman Baltî (ya da Balsâ) ve Şahmiyah (parlayan) diye de isimlendirilirdi.[80] Venüs'e verilen Baltî ismi, açıkça Babil panteonunda ana tanrıça Ninlil için kullanılan "Belit Matate" (ülkelerin hanımefendisi) ve "Belit İle" (tanrıların hanımefendisi) terimiyle irtibatlı olduğu açıktır. Bundan başka Orta Çağ Harranlıları, Venüs için Uzûz ve Tirratha isimlerini de kullanmışlardır.[81] Uzûz, Hicaz bölgesi Araplarının panteonunda yer alan Uzzâ'dır.[82] Uzzâ, Venüs gezegenine Araplarca verilen yerel bir isimdir. Harranlı Bâbâ tarafından Harran'daki tapınaklar arasında sayılan Azzûz da büyük ihtimalle tanrıça U-

78 Gadd, "The Harran Inscriptions of Nabonidus", s. 49.
79 Bkn. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ss. 321, 324.
80 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ss. 321, 324; Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, s. 316.
81 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 324; Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, s. 316.
82 İbnu'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Asnâm*, ss. 18-19.

zûz'la (Venüs, Atargatis) ilişkili bir tapınak olmalıdır.[83] Tirratha ise, İştar-Venüs kültü bağlamında Kuzey Mezopotamya'da kullanılan Atargatis/Tarata teriminin Harran'daki versiyonu olmalıdır. Nitekim hem Azizos şeklinde Uzza ismi hem de Tar'ata (Atargatis) terimi ileride göreceğimiz gibi paganist dönemde Urfalılarca da kullanılmıştır. Harranlılarca Venüs için kullanılan diğer isimler ise, Tarsâ, Bilyân ve Daylafatân'dır.[84] Tarsâ, muhtemelen Tar'ata/Atargatis isminin bir başka yerel karşılığı olabilir; Bilyân ve Daylafatân ise, Akadlılarca akşam ve sabah yıldızı olarak Venüs gezegeninin çeşitli veçhelerini ifade etmekte kullanılan Bilyân teriminin yerel karşılıkları olmalıdır.

Elimizdeki kaynaklara göre, Harranlılar, "güneş ve ayın eşi" olarak tanımladıkları Venüs için, sık sık çeşitli taze meyve ve sebzelerle su bitkileri sundukları ritüeller düzenlerlerdi.[85] Bu da onun, tıpkı Eski Mezopotamya'da olduğu gibi, bir verimlilik tanrıçası olarak algılandığını göstermektedir.

Mirrîh adı verilen Mars gezegeni, aynı zamanda Arîs ya da Larîs diye de adlandırılır ve onun kötü tabiatlı bir tanrı olduğuna inanılır.[86] Harranlılarca "Kör Tanrı" (Mara Samya ya da İlâhu'l-A'mâ) olarak da adlandırılan Mars, savaş ve felaketlere neden olan bir tanrısal varlık olarak kabul edilir.[87] Bir başka kötü tabiatlı gezegensel tanrı ise Zühal adı verilen Satürn'dür.[88] Satürn, "saygıdeğer yaşlı adam" nitelemesiyle de betimlenir ve tapınağında yaşlı insan suretinde heykeller bulundurulurdu.

83 Bkn. Rosenthal, "The Prophecies of Bâbâ the Harranian", ss. 221-225.

84 Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, ss. 316-318.

85 Dımaşkî, *Nukbetu'd-Dehr fî Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, s. 42; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 324.

86 Bkn. Macritî, *Ğâyetu'l-Hakîm ve Ahakku'n-Netîceteyn bi't-Takdîm (Picatrix)*, s. 199; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ss. 321vd.

87 Harranlı Bâbâ, geleceğe yönelik kehanetlerinde, ileride Harran'da doğu ile batı kapıları arasında yer alan kapıda, bir tapınak inşa edileceği önsezisinde bulunur. Bkn. Rosenthal, "The Prophecies of Bâbâ the Harranian", ss. 221-225.

88 Macritî, *Ğâyetu'l-Hakîm ve Ahakku'n-Netîceteyn bi't-Takdîm (Picatrix)*, s. 198; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ss. 321-322.

Gezegenlerden Jüpiter (Müşteri), Bâl ya da Bayl adı altında tazim edilir ve ona "Şeyhu'l-Vakar" unvanı verilirdi. Merkür'e (Utarid) ise Nabık adıyla tapınılırdı.[89] Nabık'ın, Eski Mezopotamya geleneğindeki tanrı Nabu'nın yerel bir ismi olduğu açıktır.

Harranlı paganlar, yıldız gezegen kültü bağlamında kutsalı tüm doğal varlıklara, nesnelere ve insan yaşamındaki bütün kavram ve niteliklere yaymışlardır. Bu çerçevede onlar haftanın günlerinden renklere, iklimlerden madenlere kadar her şeyi bir şekilde kutsalla ilişkilendirmişlerdir. Örneğin Harranlılar haftanın günlerini gezegensel tanrılar arasında paylaştırmışlar; pazar gününü güneşe, pazartesini aya, salıyı Mars'a, çarşambayı Merkür'e, perşembeyi Jüpiter'e, cumayı Venüs'e ve cumartesini ise Satürn'e hasretmişlerdir. Ayrıca onlar madenleri, renkleri ve iklimleri de bu gezegenler arasında taksim etmişlerdir. Örneğin, siyah renk ve kalay Satürn'e, yeşil ve bakır Jüpiter'e, kırmızı ve demir Mars'a, sarı ve altın Güneş'e, kırmızı ve bakır Venüs'e, lacivert ve pişmiş toprak Merkür'e ve gümüş aya ait olarak görülmüştür.[90]

İklim ve genel karakteristikle ilgili olarak da Harranlılar, Satürn'ün soğuk, kuru ve kötü tabiatlı olduğunu, birçok felakete yol açtığını; Jüpiter'in soğuk ve iyi olduğunu, verimlilik ve bolluk sağladığını; Mars'ın sıcak ve kuru olduğunu, savaşlara, ölüm, yıkım ve kan dökücülüğe neden olduğunu; Güneş'in de sıcak ve kuru olduğunu, ancak Mars'ın aksine hem iyi hem kötü bir karakter taşıdığını; Venüs'ün soğuk ve sakin tabiatlı olduğunu, verimlilik, mutluluk ve zafer taşıyan iyi tabiatlı bir gezegen olduğunu; Merkür'ün de iyi tabiatlı bir gezegen olarak bilgi

89 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 321; Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, s. 316.

90 Bkn. Makdîsî, *Kitâbu'l-Bed'u ve't-Târîh*, c. 4, s. 23; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 321; Dımaşkî, *Nukbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, ss. 40-43; Maimonides, *The Guide of the Perplexed*, s. 516. Harranlıların her gezegenle bir rengi ilişkili görmesi konusundaki gelenek, eski Babil diniyle irtibatlıdır. Bkn. S.H. Langdon, *Semitic Mythology*, Boston 1931, s. 159.

ve ilmin kaynağı olduğunu; son olarak Ay'ın ise yine iyi tabiatlı ve soğuk bir gezegen olduğunu, zeka, mutluluk ve başarı getirdiğini düşünürlerdi. Bundan başka paganist Harranlılar, her gezegenin bir insan grubu üzerinde etkin/etkili olduğuna inanırlar ve Satürn'ün otoriter kişiler, Jüpiter'in bilge kişiler ve filozoflar, Mars'ın şiddet tabiatlı kişiler, Güneş'in müstesna kişilik sahibi olan ayrıcalıklı kimseler, Venüs'ün kadınlar, çocuklar ve sanatçılar, Merkür'ün ilim adamları ve son olarak Ay'ın ise toprağı işleyenler ve gezginler üzerinde özel bir etkiye sahip olduğu kanaatini taşırlardı.[91]

Orta Çağda Harraniler genelde yıldız ve gezegenlerle ilişkili tanrısal varlıkların daha yüce tanrılarla insanlar arasındaki aracılar olduklarına inanırlardı. Orta Çağa ait kaynaklar, Harranlıların, yıldız-gezegen kültü çerçevesinde iki ayrı mezhebe ayrıldıklarını ifade etmektedir. Şehristânî (öl. 1153) ve Dimaşkî (öl. 1326) gibi İslam alimleri, Harranlı paganların Ashâbu'l-Hayâkil (yıldız tapıcıları) ve Ashâbu'l-Aşhâs (put tapıcıları) şeklinde iki mezhebe bölündüklerinden söz ederler.[92] Bu mezheplerin temel karakteristikleriyle ilgili verilen bilgiler incelendiğinde, bunlar arasında önemli bir farklılığın olmadığı, yalnızca tanrısal varlıklara tapınmaya ilişkin bazı farklı bakış açılarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan Ashâbu'l-Hayakil adı verilen grup, azizlerin ve göksel varlıklarla (yıldızlar ve gezegenlerle) ilişkili ruhların yüce varlıklarla, yani tanrılar panteonunun daha üst katmanlarında bulanan tanrısal varlıklarla insanlar arasında aracılar olduklarına inanmakta ve bunlara doğrudan tapınılması gerektiğini savunmaktadır. Ashâbu'l-Aşhâs adı verilen diğer grup ise, bu göksel varlıklarla ilişkili ruhlara doğrudan tapınılamayacağını, ancak onları temsil eden suretler (objeler, idoller ya da heykeller) vasıtasıyla onlara ulaşmanın mümkün olduğunu düşünmekte-

91 Macritî, *Ğâyetu'l-Hakîm ve Ahakku'n-Netîceteyn bi't-Takdîm (Picatrix)*, ss. 195vd, 198vd.

92 Şehristânî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, pp.244, 246; Dımaşkî, *Nuhbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berr va'l-Bahr*, pp. 44.

dir. Bu mezheplerden ilkinin, tanrısal varlıkları temsil ettiklerine inanılan çeşitli şekil ve suretlere tapınmayı reddettiği ve tanrılara doğrudan ibadet etmenin daha doğru olacağını düşündüğü ortadadır. Muhtemelen Sâbit ibn Kurrâ[93] gibi ünlü Harranlıları da arasında barındıran bu mezhebin, tarih boyu Harranlı paganların temel özelliği olan ve Orta Çağda da Harranilerin büyük çoğunluğunca bağlanılan tanrı tasvirlerine (şekil ve suretlerine) tapınmaya karşı çıkması oldukça ilginçtir.

Bir başka İslam alimi Abdulkâhir el-Bağdâdî de (öl. 1037) Harraniler arasındaki bir diğer mezhep ayrılığından bahseder.[94] Ancak, Bağdâdî'nin bahsettiği mezhepler arasındaki ayrılık, yukarıdakilerden farklı olarak teolojik açıdan tanrının sıfatlarıyla ilgilidir. Bağdâdî'nin "Yunanlılardan bir grup" diye tanımladığı mezhep, evrenin sonradan olduğuna ve bunun hiçbir şeye benzemeyen bir yapıcısının bulunduğuna inanmaktaydı. Evrenin ve göksel varlıkların yaratıcısı "hayat sahibi", "konuşan", "gören" ve "alemi düzenleyen" yüce varlıktı. Bu mezhebe göre yıldızlar meleklerdi. Bağdâdî'ye göre, diğer mezhep de hemen hemen aynı şeylere inanmaktaydı; ancak bunlar, tanrının nitelenmesi konusunda diğerlerinden ayrılmaktaydı. Bunlara göre yüce tanrı, ancak olumsuz niteliklerden ve eksikliklerden sakındırılmak suretiyle tanımlanabilirdi. Dolayısıyla tanrıyı, hayat sahibi, konuşan, gören ve benzeri şekilde nitelemek doğru değildi. Bunun yerine tanrı, "ölü değil", "cahil değil", "hiçbir şey onun için imkansız değil" şeklinde eksikliklerden tenzih etmekle nitelenebilirdi. Bağdâdî'nin verdiği bu bilgilere göre, Orta Çağ Harranilerinin gök cisimlerini tanrı ile insanlar arasındaki bir çeşit aracı varlıklar olan melekler olarak gördükleri anlaşılmaktadır.

93 Kaynaklara göre Harran'da sarraflık yapan Sabit ibn Kurra, bazı dinsel konularda Harranlı din adamlarıyla görüş ayrılığına düşmüş ve sonunda Muhammed ibn Musa adlı bir Müslüman bilim adamının yardımıyla Harran'dan ayrılarak Bağdat'a gitmiştir. Bkn. İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Anbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*, Beyrut (t.y.), s. 295.

94 Abdulkahir Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, İstanbul 1928, ss. 324-325.

7. Soğmatar ve Maralahe Kültü

Harran'ın yaklaşık 50 km kuzeydoğusunda yer alan Soğmatar, sahip olduğu arkeolojik değerlerle, antik dönemde yörede önemli bir dinsel merkezdir. Her ne kadar günümüzde küçük bir köy olarak varlığını sürdürse de Soğmatar'da bulunan tapınak kalıntıları ve dinsel metin içerikli yazmalarla kabartmalar, buranın, bir zamanlar Harran ve Urfa'nın da bulunduğu yörenin yıldız-gezegen kültünün ve paganist geleneğin merkezi olduğunu kanıtlamaktadır. Bugün Soğmatar, "Musa Kuyusu" (B'ir Musa) adı verilen ve Hz. Musa'nın Hz. Şuayb'ın kızlarının sürülerini sulamalarına yardımcı olduğu kuyu olduğuna inanılan (ve hâlâ Soğmatar halkı tarafından kullanılan) kuyu ile de yörede bir cazibe merkezidir. Civar bölge halkı, hem Soğmatar'daki bu kuyuyu görmek hem de Soğmatar'ın 16km güneyinde bulunan Şuaybşehri'ndeki "Hz. Şuayb Makamı" denilen yer altı mağarasını ziyaret etmek amacıyla bölgeye gelmektedirler.

Soğmatar'daki arkeolojik kalıntılar ve yazıtlar, ilk kez yirminci yüzyıl başlarında yöreyi iki defa ziyaret eden Fransız diplomat H. Pognon'un dikkatini çekti. Pognon, özellikle yörede bulunan bir mağarada birçok Süryanice yazıt ve rölyef keşfetti.[95] Bu mağara daha sonraları bilim adamlarınca "Pognon Mağarası" olarak adlandırıldı. 1950'li yıllarda yöre İngiliz oryantalist J.B. Segal tarafından yeniden incelendi. Segal, Pognon'un keşfettiği kitabe ve rölyeflerin yanı sıra Soğmatar'daki merkezi tepenin (tapınak tepesinin) üzerinde bulunan harabelerde, kayalıklar üzerine kazınmış yeni bazı Süryanice yazıtlar ve kayalığın yamaçlarında bazı rölyefler buldu. Ayrıca Segal, sonradan bilim adamlarınca "tapınak tepesi" olarak adlandırılan bu merkezi tepenin etrafına dağılmış vaziyetteki harabelerin tanımını da yapmaya çalıştı.[96] Soğmatar ha-

95 Bkn. H. Pognon, *Inscriptions sémitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et la région de Mossoul*, Paris 1907, ss. 23-38.

96 Bkn. Segal, "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", ss. 97-119; aynı yazar, "Some Syriac Inscriptions of the 2nd-3rd century AD", *BSOAS*, 16, 1954, ss. 13-36.

rabeleri ve yazıtları yakın zamanlarda H.J.W. Drijvers ve J.F. Healey gibi çeşitli bilim adamlarınca da incelendi. Bu bilim adanıları Soğmatar'da ve etraftaki diğer yerleşim merkezlerinde (Sanimağara ve Salemsin gibi) bulunan başka kitabeler de keşfederek bulunan bu yazıtları çeviri ve açıklamalarla birlikte yayınlandılar.[97]

Soğmatar, arkeolojik açıdan adeta bir açık hava müzesi görüntüsüne sahiptir. Merkezde bulunan ve yerli halkın "kale" adını verdiği höyük, hâlâ arkeolojik açıdan incelenmeyi beklemektedir. Bu höyüğün güneyinde tapınak tepesi yer almakta, etrafında ise kuzeyinden başlayarak bir hilal şeklinde batıdan güneye doğru uzanan bir dizi tapınak kalıntısı bulunmaktadır. Pognon Mağarası ise höyüğün önünde, kuzey-batısındaki hafif yamaçta yer almaktadır. Soğmatar'daki arkeolojik kalıntılar birkaç grupta toplanabilir: 1. Tapınak kalıntıları. 2. Rölyef ve yazıtlar. 3. Çeşitli heykel kalıntıları. Soğmatar'da bulunan bu kalıntılara ilişkin hiçbir koruyucu önlem alınmaması ve gerek yöre halkı gerekse turistler tarafından kitabe, rölyef ve benzeri arkeolojik malzemeye karşı yapılan uygunsuz davranışlar, maalesef bunların hızla tahrip olmasını sağlamaktadır.

Soğmatar'daki en dikkat çekici kalıntıların başında şüphesiz, kale adı verilen höyüğün güneyinde yer alan merkezi tepe gelir. Düz kayalıktan oluşa tepenin zirvesinde, dinsel içerikli birçok Süryanice kitabenin olması ve ayrıca tepenin kuzey yamacında çeşitli rölyef, büst ve yine kitabelerin bulunması, burasının, bir zamanlar yöredeki bir açık hava mabedi olabileceğini düşündürmektedir. Bu nedenle, araştırıcılarca bu tepe "Tapınak tepesi" olarak adlandırılmıştır.

Tapınak tepesini kuzeyinden batıya doğru bir hilal şeklinde çevreleyen ve çoğu tamamıyla yıkılmış durumda olan yapı kalın-

97 Bkn. Drijvers, *Old-Syriac (Edessan) Inscriptions*; aynı yazar, "Some New Syriac Inscriptions and Archaeological Finds from Edessa and Sumatar Harabesi", *BSOAS*, 36, 1973, ss. 1-14. Bu yazıtlarla ilgili en son yapılan çalışma için bkn. Drijvers, Healey, *The Old Syriac Inscriptions of Edessa and Osrhone: Texts, Translations and Commentary*.

tıları da oldukça ilginçtir. Pagan dönemde Soğmatar'ın, Urfa ve Harran da dahil yöredeki tüm yerleşim merkezleri açısından bir dinsel merkez oluşuyla ilgili önemli bir delil oluşturan bu yedi yapı, büyük ihtimalle Kuzey Mezopotamya halkları tarafından tanrısal varlıklar olarak değerlendirilen 7 gezegeni sembolize etmektedir. Bu yapılara ilişkin harabeler incelendiğinde bunların çeşitli geometrik şekillerde inşa edilmiş olan binalar oldukları anlaşılır. Bunlardan birisi (Venüs tapınağı), diğerlerinin aksine iyi durumdadır. Bu yapıların birçoğu üstte bir ana mekan ve bunun altında bulunan yer altı odacıklarından/koridorlarından oluşmaktadır. Binaların kimisi kare bir zemin üzerine daire, kimisi kare, kimisi silindirik, kimisi de dikdörtgen şeklindedir. Yönleri merkezi tapınak tepesine yönelik olan bu binaları inceleyen araştırıcılar, bunların Orta Çağ İslam kaynaklarınca tanımlanan Harranlıların gezegen tapınaklarına benzediğini düşünmüşler ve dolayısıyla bu benzerlikten hareketle bu tapınakların her birini bir gezegene ait tapınakla özdeşleştirmişlerdir.[98]

Orta Çağ kaynaklarının Harran dini bağlamında tanımlamasını yaptıkları bu gezegensel tanrısal varlıklara ilişkin tapınak kalıntılarına Eski Harran'da rastlamak mümkün değildir. Diğer taraftan, pagan Harranlıların gezegen tapınaklarıyla ilgili Orta Çağ kaynaklarının tanımlamaları dikkate alındığında, Soğmatar'daki bu yapıların şekil itibarıyla onlarla benzerlik gösterdikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Orta Çağ kaynakları, Harranlıların gezegen tapınaklarıyla ilgili kendilerine ulaşan duyumlara dayalı olarak, yöredeki paganizmin bir kült merkezi konumundaki Soğmatar'daki bu tapınakları tanımlamış olabilirler.

Orta Çağ kaynakları, Harranlıların gezegen tapınaklarını tanımlarken sırayla Satürn, Jüpiter, Mars, Güneş, Merkür, Venüs

98 Bkn. Segal, "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", ss. 112vd. Bazı araştırıcılar, -bir zamanlar bizim de katıldığımız şekilde- bu kalıntıların gezegensel tapınaklar değil de mezar yapıları olabileceklerini ileri sürmüşlerdir. Bkn. Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, s. 140; Ş. Gündüz, "Arkeolojik bulgular ışığında Sumatar mar alahe kültü", *OMÜİFD*, 6, 1992, s. 156.

ve Ay tapınakları hakkında bilgi verirler. Bu tanımlamalara göre Harranlı paganların Satürn tapınağı altıgendi ve siyah taşlardan inşa edilmişti. Bu tapınağın içerisinde Satürn'ü temsil eden dört heykel bulunmaktaydı. Bu heykellerden birisi etrafında sığırlar bulunan bir fil üzerine oturmuş adam, bir diğeri ise elinde balta tutan bir kişi suretindeydi. Tapınağın ortasında dokuz basamaklı bir taht üzerinde oturan bir başka idol da bulunmaktaydı. Harranlılar, cumartesi günleri siyahlar giyerek ve ellerinde zeytin dalları taşıyarak bu tapınağa gelirler, Satürn'e yakma kurbanı şeklinde bir öküz sunarlardı.[99] Soğmatar'da tapınak tepesinin yaklaşık olarak 800 metre batısında yer alan Satürn tapınağı da kesme taşlardan inşa edilmiş olan bir yapıdır. Harabelerinden silindirik bir yapı olabileceği anlaşılmaktadır. Ana yapının altında kayadan oyulmuş olan ve kapısı tapınak tepesine bakan yer altı odaları bulunmaktadır.

Orta Çağ kaynaklarına göre Harranlıların Jüpiter tapınağı üçgen şeklindeki yeşil bir binaydı. Tapınak içerisinde kalaydan bir heykel bulunmaktaydı. Jüpiter'e tapınmak için halk Perşembe günleri toplanır ve ellerinde servi dalları tutarak tapınağa gelirlerdi. Dımaşkî, Harranlıların Jüpiter için zaman zaman çocuk kurbanı sunduklarını da anlatmaktadır.[100] Soğmatar'da tapınak tepesinin 700 metre kadar batısında yer alan Jüpiter tapınağı tamamıyla yıkılmış durumdadır.[101] Ana binanın altında girişi tapınak tepesine yönelik olan bir yer altı odası işi bulunmaktadır.

Mes'ûdî ve Şehristânî'ye göre Harranlıların Mars tapınağı dikdörtgen şeklinde olan bir yapıydı. Bu tapınağın ortasında, yedi basamaklı bir taht üzerinde oturan ve bir elinde kanlı kılıç diğer alinde saçlarından asılı duran bir kafa tutan demir bir hey-

99 *Dımaşkî, Nukbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, s. 40; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Maâdini'l-Cevher*, c.4, s. 62; Şehristânî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, s. 251.

100 *Dımaşkî, Nukbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, s. 41.

101 Soğmatar'daki Jüpiter ve diğer gezegen tapınaklarının merkezi tapınak tepesine mesafeleri konusundaki bilgiler için bkn. A. C. Kürkçûoğlu, *Harran: Yolların Buluştuğu Kent*, Ankara: Şanlıurfa Valiliği Kültür Yayınları 2000, ss.59-60.

kel vardı. Kırmızılar giyinen ve ellerinde kılıçlar ve hançerler taşıyan Mars tapınanları, Salı günleri tapınakta bir araya gelirlerdi. Dımaşkî, Harranlılarca bunun, Süleyman tapınağından da eski bir tapınak olduğuna inanıldığını ifade eder.[102] Soğmatar'da tapınak tepesinin 800 metre kadar kuzeyinde yer alan Mars tapınağı da -harabelerinden anlaşıldığı kadarıyla- dikdörtgen bir yapı şeklindedir. Harabelerinden belli olmamakla birlikte, büyük ihtimalle bu yapının da altında, girişi tapınak tepesine bakan bir yeraltı odası bulunmaktadır.

Kaynaklarımıza göre Harranlıların Güneş tapınağı kare şeklindeydi ve sarı renkli bir yapıydı. Tapınağın ortasında altı basamaklı bir taht üzerinde bulunan, taç ve mücevherle süslü altından bir heykel bulunmaktaydı. Halk, Pazar günleri tapınmak için bu tapınakta bir araya gelirdi.[103] Soğmatar Güneş tapınağı da kare şeklindeki bir yapıdır; avlusunun girişi tapınak tepesine bakmaktadır.

Harranlıların Venüs tapınağı ise dikdörtgen bir taban üzerindeki üçgen biçimli bir yapıydı. Bu tapınağın da ortasında kırmızı renkli bakırdan bir heykel bulunmaktaydı. Etrafında ise başka bazı suretler bulunurdu. Beyazlar giyen ve çeşitli enstrümanlar çalan halk, Cuma günleri bu tapınakta toplanır, Venüs'e tazimde bulunurlardı.[104] Soğmatar'da tapınak tepesinin yaklaşık 500 metre kuzeybatısında bulunan ve yöredeki diğer gezegen tapınaklarından daha iyi bir konumda olan Venüs tapınağı, kare bir temel üzerinde silindirik bir yapı şeklindedir. Venüs tapınağının altında bulunan çok bölümlü yeraltı odalarının girişi de tapınak tepesine bakmaktadır.

102 Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdînu'l-Cevher* c.4, s. 62; Şehristânî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, s. 251; *Dımaşkî, Nukbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, s. 41.

103 Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdînu'l-Cevher* c.4, s. 62; Şehristânî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, s. 251; *Dımaşkî, Nukbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, s. 42; Maimonides, *The Guide of the Perplexed*, s. 516.

104 Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdînu'l-Cevher* c.4, s. 62; Şehristânî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, s. 251; *Dımaşkî, Nukbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, , s. 41.

Orta Çağ kaynaklarına göre Harranlıların Merkür tapınağı dikdörtgen ya da kare içerisinde üçgen biçimli bir yapı şeklindeydi. İçerisinde dört basamaklı bir taht ve üzerinde pişmiş çamurdan bir heykel vardı. Çarşamba günü Merkür'ün kült günüydü. Dımaşkî, bu tanrı için de halkın yılda bir kez insan kurbanı sunduğunu ileri sürmektedir.[105] Soğmatar'da tapınak tepesinin yaklaşık 800 metre kadar kuzeybatısında bulunan Merkür tapınağının dikdörtgen bir zemin üzerinde yer alan bir bina olduğu anlaşılmaktadır.

Son olarak, kaynaklarımıza göre Harranlıların Ay tapınağı sekizgen ya da beşgen şeklindeki bir yapıydı. Bu tapınak içerisinde çeşitli kitabeler ve gümüşten bir heykel bulunmaktaydı. Bu heykel, üç basamaklı bir taht üzerindeydi.[106] İleride ele alacağımız gibi kaynaklar Harranlıların Orta Çağda ay tanrısı Sin'in mabedi olarak kullandıkları diğer çeşitli tapınakların da tanımını yaparlar. Ancak bu tapınaklar, Harran şehri içinde ya da hemen civarında yer alırlardı. Soğmatar'da yıkık durumda olan Ay tapınağı ise silindirik bir yapı görünümündedir. Tapınak tepesinin yaklaşık 800 metre kuzeybatısında yer alan bu tapınağın da altında, girişi tapınak tepesine bakan bir yer altı odası bulunmaktadır.

Soğmatar'daki diğer birçok arkeolojik materyal gibi bu tapınak kalıntıları da tamamen ihmal edilmiş durumdadır ve arkeolojik açıdan incelenmeyi beklemektedir.

Soğmatar'da Drijvers tarafından bulunan ve MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu düşünülen üç satırlık bir Aramice kitabe,[107] yörenin oldukça erken dönemlerden itibaren bir yerle-

105 Dımaşkî, *Nukbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, s. 43; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdinu'l-Cevher* c.4, s. 62; Şehristânî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, s. 251.

106 Dımaşkî, *Nukbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, s. 43; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdinu'l-Cevher* c.4, s. 62; Şehristânî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, s. 251.

107 Drijvers, "Some New Syriac Inscriptions and Archaeological Finds from Edessa and Sumatar Harabesi", ss. 1-2.

şim merkezi olarak kullanıldığını kanıtlamaktadır. Bununla birlikte Tapınak tepesinin üzerinde ve yamacında yer alan kitabelerin bir kısmı Selevkid takvimiyle 476 yılını taşırlar. O dönemde Kuzey Mezopotamya yöresinde yaygın olarak kullanılan Selevkid takviminin başlangıcının MÖ 312 olduğu dikkate alındığında, bu tarihin MS 164/165'e denk düştüğü anlaşılır. Bu durumda Soğmatar'ın MS ikinci yüzyılda yörede aktif olan bir pagan kült merkezi olduğu kesindir.

Soğmatar'da çeşitli kabartmalar, figürler ve heykel kalıntıları bulunmaktadır. Örneğin tapınak tepesinin kuzey yamacındaki iki rölyef dikkat çekicidir. Yan yana bulunan bu rölyeflerden sağda bulunanı bir metre civarında bir erkek figürüdür. Dizlerine kadar elbise giymiş ayakta duran bu kişinin başındaki başlık dikkat çekicidir. Sağ tarafında bulunan kitabede, bu heykelin, Ma'na için yapımını 476 (164–165) yılında tanrının istediği yazılıdır. Bu kabartmanın sol tarafında bulunan niş içindeki büstün ise yüzü tahrif edilmiş durumdadır. Gerek büstün hemen arkasında bulunan hilal sembolünden gerekse büstün sağında ve solunda bulunan kitabelerden, bunun Sin'i temsil ettiği anlaşılmaktadır. Büstün sol tarafında yer alan kitabe şöyledir:

Şila'nın oğlu

Şila bu sureti Adona'nın oğlu Tirdat ve kardeşlerinin hayatı anısına tanrı Sin için yaptı.

Büstün etrafında yer alan ve bazı kısımları oldukça kötü durumda olan bir diğer kitabede ise "... ben tanrıyım, onu görüyorum ... ona bakıyorum. Ben tanrı (Sin)." yazılıdır.[108] Dolayısıyla tanrı Sin, Harran'da olduğu gibi Soğmatar'da da yüce varlık olarak tanrılar panteonunun zirvesinde yer almaktadır. Yörede bulunan ve gezegen kültünü temsil eden tapınakların, tanrı Sin büstünün bulunduğu tapınak tepesinin etrafında yer alması ve yönlerinin tapınak tepesine dönük olması da Sin kültünün yörede merkezi bir yer tuttuğunu göstermektedir.

108 Drijvers, *Old-Syriac (Edessan) Inscriptions*, ss. 10-11.

Tanrı Sin'i sembolize eden figürlere Soğmatar'da tapınak tepesinden başka Pognon Mağarası olarak adlandırılan mağarada da rastlanılmaktadır. Tapınak tepesinin kuzeybatısında yer alan bu mağaranın girişi doğudandır ve içerisinde bazı kabartmalar, çeşitli yöneticiler anısına yapıldığı yazılı olan insan rölyefleri ve bunların etrafında Süryanice yazıtlar bulunmaktadır. Mağaranın girişinin tam karşısında genişçe bir niş bulunmakta; bunun sağında ve solunda ise tepesinde hilal figürü olan sütun biçimli birer kabartma yer almaktadır. Bunların ay tanrısı Sin'i temsil ettikleri kesindir. Zira heykel, kabartma ve paralarda hilal figürü o dönemde yaygın olarak Sin'i sembolize etmektedir. Nitekim Asur-Babil döneminde Ur şehrinde Sin, ya lacivert sakallı ve hilal başlıklı bir adam ya da hilal boynuzlu bir boğa şeklinde tasvir edilmiştir.[109] Ayrıca Roma dönemine ait paralarda ve Harran yöresindeki kabartmalarda da (Nabonidus stelesi gibi) Sin hilal ile tasvir edilmiştir.[110] Mağaradaki yazılardan ve rölyeflerden, burasının MS ikinci yüzyıl civarında yörenin yöneticileri anısına düzenlenen bir kült merkezi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Soğmatar'da Sin kültüyle ilişkili bir diğer önemli delil tapınak tepesindeki çeşitli kitabelerde geçen Maralahe terimidir. Burada bulunan çeşitli kitabelerde yöneticiler ya da ordu komutanı anılmakta ve "mükafatını Maralahe'den alacak" ya da "Maralahe'nin huzurunda hatırlansın" denilmektedir. Bir kitabede ise, 476 yılı şubat ayında Maralahe için yapılan kült yerinde dikilen anıttan söz edilmektedir. Maralahe terimine, Soğmatar kitabelerinden başka Ufra Kırkmağara'da bulunan Süryanice bir mezar yazıtında da rastlanılır.

Maralahe'nin kimliği konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin, terimi Maralaha (rab tanrı) şeklinde okuyan

109 Bkn. Jr. M. Jastrow, *Aspects of Religious Belief and Practice in Babylonia and Assyria*, New York 1911, ss. 113vd; Lewy, "The Late Assyro-Babilonian Cult of the Moon and Its Culmination at the Time of Nabonidus", ss. 447-448.

110 Bkn. Hill, Cataloque of the Greek Coins of Arabia, Mesopotamia and Persia, ss. 82-90; Gadd, "The Harran inscriptions of Nabonidus", s. 41.

J.B. Segal, bunun, Palmira yöresinde yaygın olarak inanılan Baal Şamin ile ya da Harran'ın cinler ve şeytanlar tanrısı Şamal ile özdeş olabileceğini ileri sürmüştür.[111] Ancak, diğer taraftan Maralahe'nin (tanrıların rabbi/efendisi/lideri), ay tanrısı Sin'i kasteden bir unvan olduğu kesindir. Öncelikle Soğmatar'daki diğer kitabeler açıkça bunu göstermektedir. Zira, yukarıda belirttiğimiz gibi, yine tapınak tepesinde bulunan diğer kitabelerde tanrı Sin'in adı açıkça geçmektedir. Bundan başka oldukça erken dönemlerden itibaren yörede Sin'e "Şar-İlani" (tanrıların kralı) ve "Bel İlani" (tanrıların rabbi) gibi unvanlar verildiği bilinmektedir. Nitekim, Sin'e verilen bu unvanlar Orta Çağda da "İlahu'l-alihah" ve "Rabbu'l-âlihah" şeklinde devam etmiştir.

Soğmatar'da bazı heykel kalıntıları ve diğer kaya kabartmaları da bulunmaktadır. Örneğin, günümüzde kalenin kuzeyindeki alanda yalnızca dizden altı sağlam olarak ayakta kalmış olan bir heykel kalıntısı vardır. Aynı şekilde Sin tapınağının 500 metre kadar batısında ise kaya zemine oyulmuş büyükçe bir aslan kabartması yer alır.

8. Hermes Kültü ve Harran Paganizminde Peygamberlik Anlayışı

Orta Çağ'da Harran dinsel geleneğinin dikkat çekici özeliklerinden birisi de Harranlılarca Hermîs, Hermesu'l-Herameseh ya da Hermesu'l-Müneccim olarak adlandırılan Hermes'le ilgili inançlardır. Hermes, Harranilerin hem tanrılar panteonunda hem de peygamber inançlarında yer alan bir şahsiyettir. Hermesu'l-İlah (tanrı Hermes), Orta Çağ kaynaklarında Harran tanrılarından birisi olarak anılır.[112] Diğer taraftan Hermes, Harranlılarca bir peygamber olarak da kabul edilir. Agathodoimon ile

111 Bkn. Segal, "The Sabian Mysteries: The Planet Cult of Ancient Harran", s. 217; aynı yazar, "Some Syriac Inscriptions of the 2nd-3rd century AD", s. 15.

112 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 322. Süryani yazar Bar Salibi de Hermes'in Harranlıların tanıları arasında olduğunu yazar. Bkn. Rosenthal, "Prophecies of Bâbâ the Harranian", s. 121.

birlikte onun, iki büyük hikmet öğreticisi ve önder olduklarına inanılır. Onlar, Hermes'in kendilerine gerçeği öğrettiğini ve toplum yaşantısıyla ilgili yasal sistemi kendilerine verdiğini düşünürlerdi.[113]

Orta Çağ Harranlılarınca, bu şekilde, hem tanrılar panteonunda hem de peygamberlik inançlarında yer verilen Hermes, eski devirlerde yaşadığı var sayılan ve hakkında birçok mitolojik anlatı bulunan bir şahsiyettir. O, genellikle Hermes Trismegistus (üç kez büyük Hermes) olarak adlandırılır; sihir yazmaları ve felsefi kitaplardan oluşan ve "Hermetik Literatür" olarak adlandırılan yazılı koleksiyonun Mısırlı yazarı olan bir rahip olarak kabul edilir. Yapılan araştırmalar, Hermes Trismegistus'un tamamıyla mitolojik bir şahsiyet olduğunu, ona atfedilen Hermetik literatürün (Hermetica), anonim bir koleksiyon, yani ismi belli olmayan birçok yazara ait metinlerden oluşan bir derleme olduğunu ortaya koymaktadır.[114] Hermetik literatür, muhtemelen MS 1–3. yüzyıllar arasında derlenmiş olan ve Helenistik felsefe ile Ortadoğu hikmet öğretisini sentezlemeye çalışan dini ve felsefi metinlerden oluşur. Aralarında Asclepius ve Poimandres gibi metinlerin de bulunduğu bu dokümanlarda, Ortadoğu'nun hâkim geleneği olan Gnostik doktrinler de yaygın şekilde işlenir; ayrıca astroloji, büyü ve simyaya ilişkin bilgilere de yer verilir.

Hermetik literatürde ortaya konan dinsel/düşünsel sistemi ifade eden Hermetisizme göre Hermes, iki çarpıcı özelliğe sahiptir. Birincisi o, tanrıların mesajını taşıyan bir elçidir; ikincisi ise Hermes, hikmeti öğreten bir öğretmendir.[115] Hermes Trismegistus'un bu özelliklere sahip olması ve onun Mısır'la irtibatlı bir kişi olarak görülmesi, Eski Mısır'da tanrıların kâtibi ve hikmet

113 İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 318; Dımaşki, *Nukbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, s. 44; Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, s. 187.

114 Bkn. F.A. Yates, *Giardono Bruno and the Hermetic Tradition*, London 1964, ss. 2vd.

115 H.J.W. Drijvers, "Bardaisan of Edessa and the Hermetica", *JOL*, 21, 1970, s. 195.

tanrısı olan Thoth'un Eski Yunanlılar tarafından kendi tanrıları Hermes'le özdeşleştirildiğine ve bazen "üç kez büyük" (Trismegistus) lakabıyla adlandırıldığına işaret etmektedir. Eski Yunan tanrılar panteonunda yer verilen Hermes de tanrıların elçisi olarak kabul edilen bir tanrısal varlıktır. Onun, aynı zamanda, ruhlara ilahi âlemlere yönelik seyahatlerinde kılavuzluk yapan bir varlık olduğuna da inanılır.

Açıkça görüldüğü gibi, Orta Çağda Harranlı paganlar, Hermetik gelenekteki hikmet öğreticisi ve ilahi elçi Hermes'e kendi dinsel geleneklerinde yer vermişler, onu aynı özelliklerle tanımlamışlardır. Hermes, İslami gelenekte ise peygamber İdris ile özdeşleştirilmiştir.

Orta Çağda Harranlılarca Ağadimun, Azîmün ya da Adimut olarak adlandırılan ve peygamber-filozof görünümlü bir şahsiyet olarak kabul edilen Agathodaimon da Yunan mitolojisinde yer alan bir figürdür. Hermetik literatüre göre o, Hermes'in öğretmeni olan tanrısal bir varlıktır.[116] Orta Çağda Harranlılar, Hermes gibi onu da Mısır'la irtibatlı olarak görürler ve Mısır'daki büyük piramitlerden birisinin Agathodaimon'un mezarı olduğuna inanırlardı. Hatta onlar buraya yıllık olarak hac ziyaretleri düzenlerler ve orada horoz kurban ederlerdi.[117] Mısır'daki büyük piramitlerden bir diğerinin ise Hermes'in mezarı olduğunu kabul ederler ve burayı da ziyaret ederlerdi.

Harranilerin peygamberleri arasında Eski Yunan geleneğinde (felsefe tarihinde ya da mitolojisinde) yer alan birçok şahsiyet de bulunur. Örneğin bunlar arasında Solon, Eflatun (Plato), Pitagoras (Pythagoras) ve Asklepyus (Asclepius) sayılabilir.[118] Harrani-

116 Bkn. Şehristânî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, ss. 240-241; Bar Hebraeus, *Tarihu Muhtasarıı'd-Duvel*, Beyrut 1890, s. 12; W. Scott, A.S. Ferguson, *Hermetica*, Oxford 1936, c. 4, s. 254.

117 Dımaşkî, *Nukbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, ss. 33-34.

118 Bkn. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 318; Şehristânî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, s. 250; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Kahire 1910, s. 279; Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, ss. 187, 315.

lerin inançlarında peygamberlik payesi verdikleri bu şahsiyetler, Orta Çağda Harranlılar üzerindeki Helenizm etkisinin ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Harranlıların peygamberleri arasında Arani, Aratas ve Aribasis de sayılır.[119] Bunlardan Arani'nin, Orfik kültün kurucusu olarak kabul edilen mitolojik şahsiyet Orpheus ya da kimi çevrelerce Harran'ın kurucusu olarak görülen Haran (Hz. İbrahim'in kardeşi) olabileceği ileri sürülmüştür. Bununla birlikte, Helenizmin Orta Çağ Harran geleneği üzerindeki derin etkisi dikkate alındığında, Arani, Yunan mitolojisinde önemli bir figür olan Uranüs ya da Ouranus ile irtibatlı olabilir. Diğer taraftan Aratas, Sicilyalı şair Aratus, Aribasis ise eski Yunanlı yazar Oribasius ile ilişkili olmalıdır.

Orta Çağ kaynaklarına göre, yukarıda isimlerini verdiğimiz şahsiyetlerden başka, Amirus (büyük ihtimalle Yunanlı yazar Mesinalı Euhemerus), Aylun (tanrıça Helen ile ilişkili olabilir), Dür ve Tayus gibi isimler de Harranilerin peygamberleri listesinde yer almaktadır.[120]

Harranlıların peygamberleri arasında anılan önemli bir şahsiyet de Bâbâ'dır.[121] Harranlılar, tıpkı Hermes gibi, Bâbâ'ya da hem tanrılar panteonunda hem de peygamber öğretilerinde yer verirler. Daha önce de değindiğimiz gibi Bâbâ'ya ait olduğu belirtilen bir metin, Süryani ve Arap kaynaklar tarafından aktarılarak günümüze kadar ulaşmıştır ve bu metin Harran diniyle ilgili nadir ilk elden kaynaklar arasındadır. Antik dönemde Bâbâ ismiyle ilişkili olabilecek bazı Ortadoğu tanrıları/tanrıçaları bilinmektedir. Örneğin, aynı isimli Eski Mısır panteonunda yer

119 Mes'ûdî, *Kitâbu't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 161; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 318; İbn Hazın, *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihâl*, Kahire 1317 (h.), c. 1, s. 35.

120 Mes'ûdî, *Kitabu't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 161; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 279; İbn Hazın, *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihâl*, c. 1, ss. 35, 115.

121 Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, ss. 187, 315; *Rosenthal, "The Prophecies of Bâbâ the Harranian"*, ss. 221, 228. Bîrûnî, Bâbâ ismini Mâbâ şeklinde de telaffuz eder.

alan bir tanrı bulunmaktadır. Yine, Lagaş şehrinin sulama ve bereket tanrısı Ningursu'nun eşi olan bir Sümer tanrıçası da aynı ismi taşımaktadır. Bundan başka Bâbâia isimli bir Suriye tanrıçası da vardır.[122] Bâbâ'nın kitabını bize aktaran kaynaklardan İbn Adim, Bâbâ'nın Hicretten 367 yıl önce (dolayısıyla MS 3. yüzyılda) yaşamış olduğunu ifade ederken, Bar Salibi'nin ise onun Hıristiyanlık öncesi dönemde yaşadığını düşündüğü anlaşılır. Her halükarda Bâbâ'nın kitabı incelendiğinde, onun, İslam öncesi dönemde yaşamış olduğu kesindir. Bununla birlikte onun, tarihsel değil de Hermes gibi mitolojik bir şahsiyet olması ihtimali de bulunmaktadır.

Elimizdeki kaynaklara göre Harranlılar, İbrahim, Yakub, İsmail ve Hz. Muhammed gibi şahsiyetlerin peygamberliğini ise kabul etmezler.[123] Hz. İbrahim'le ilgili olarak, Orta Çağda çeşitli Mezopotamya halkları arasında anlatılan bir hikâyeyi onlar da dile getirirler. Örneğin Güney Mezopotamya'da yaşayan Sâbiî folkloründe de bu anlatıya yer verilir.[124] Bu hikâyeye göre İbrahim, aslında Harranilerin dinlerine bağlı bir kişidir. Ancak vücudunda (cinsel organında) oluşan bir hastalık nedeniyle dinen kirli sayılarak toplumdan uzaklaşma zorunda kalmıştır. Bu hastalıktan kurtulmak için sünnet olan İbrahim bu şekilde ikinci bir dinsel kirlenmeye maruz kalmıştır. Zira vücutça eksiklik, kişiye ciddi manevi kirlenme getirmektedir. Bu kirliliğine rağmen İbrahim, içinde tanrısal suretlerin bulunduğu bir tapınağa girmek istemiş, ancak tapınaktan kovulmuştur. Bunu içine sindiremeyen İbrahim, tapınağa girip içindeki tanrısal figürleri/heykelleri parçalamış ve toplumunu terk etmiştir. Harraniler, daha sonra İbrahim'in, yaptıklarına pişman olup tövbe ederek yaptık-

122 Bkn. J.B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton 1955, ss. 15, 217, 390; G. Jalabert, (ve diğerleri), *Inscriptions grecs et latines de la Syrie*, Paris 1955, c. 4, s. 119.

123 İbn Hazm, *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihâl*, c. 1, s. 35.

124 Bkn. E.S. Drower, *The Mandaeans of Iraq and Iran. Their Cults, Customs, Magic rituels and Folklore*, Oxford, ss. 265-268.

larına karşılık oğlunu gezegen Satürn'e kurban etmek istemiş olduğuna inanırlardı.[125] İbrahim'le ilgili bu öykünün, Kur'an'da anlatılan İbrahim'in putları parçalaması kıssası üzerine kurgulanan ve puta tapıcılığa ve çok tanrıcılığa karşı bir direniş abidesi olarak görülen Hz. İbrahim'e ve onunla özdeşleşen inanç sistemlerine karşı tepkiyi dile getiren bir polemiği ifade ettiği ortadadır.

Harranlı paganlar, peygamberlerin vücutça kusursuz ve kalbi temiz kişiler olduklarını ve ilahi varlıklarla insanlar arasında aracılık yaptıklarını kabul ederler. Onlara göre peygamberler, insanların sorularına eksiksiz cevap veren ve yağmur duaları kabul edilen kişilerdir.[126] Harranlılara göre tanrısal tasvirler ve heykellerle bazı kutsal ağaçlar ise ilahi varlıklarla peygamberler arasında aracılık yaparlar. Bunlar, peygamberlere, tanrıların emirlerini ve iradelerini aktarırlar. Ayrıca Harranlılar, cinlerin de insanlarla bazen temas kurduklarına ve gizli sırları rüyalarda insanlara aktardıklarına inanırlar.[127]

9. Harranilerin Ritüelleri

Orta Çağa ait kaynaklar, Harranlı paganların ritüelleri hakkında ayrıntılı bilgi verirler. Bu kaynaklardaki anlatılardan Harranlıların dine giriş törenlerine (inisiasyon ritlerine) yer verdikleri anlaşılmaktadır. Harraniler, Beytu'l-Buğdariyyin, Mağlîtiyâ ve Beyt Sirrihim (Sırları Tapınağı) gibi mabetlerinin yeraltı odalarında/koridorlarında bu törenleri ifa ederlerdi.[128] Rahipler gözetiminde yapılan dine giriş törenleri, erkek çocuklar için düzenlenirdi ve yedi gün sürerdi. Bu zaman zarfında rahipler, adaylara ilahiler ve dini hikâyeler/mitoslar okurlar ve dualar ederlerdi. Çocuklar bu süre içerisinde kesinlikle tapınaktan dışarı çıkmaz-

125 Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, s. 187.
126 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 319.
127 Bkn. Maimonides, *The Guide of the Perplexed*, ss. 576, 585-586.
128 Bkn. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ss. 326-327; Macritî, *Ğâyetu'l-Hakîm ve Ahakku'n-Netîceteyn bi't-Takdîm (Picatrix)*, s. 226; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdînu'l-Cevher*, c. 4, s. 63.

lardı; kadınların onları görmesi de yasaktı. Ayrıca onlar yedi kaptan, "yusur" denilen içecek içerler, gözlerini bu içkiyle meshederlerdi. Rahipler, onlara, bu kaplardan tuz ve ekmekle tavuk yedirirlerdi. Yedinci günde son yemekler de yenilir ve bir kutsal şarap töreni yapılırdı. Giriş töreninde rahipler, beş aşama halinde adaylara sırlar öğretirlerdi. Bu sırlar çerçevesinde adaylara "koyunlar arasındaki kuzular ve inekler arasındaki danalar gibi, ürkek ve korkmuş durumdasınız" denilirdi. Tanrı, "muzaffer", köpekler, kuzgunlar ve karıncalar ise "kardeşler olarak tanımlanırdı.[129]

Harranilerin ritüelleri arasında üç vakit (güneş doğmadan hemen önce, öğle vakti ve güneş batarken) zorunlu dua vardı. Ayrıca gecenin üç vaktinde isteğe bağlı duaları da vardı. Bu dualar esnasında secdeye de kapanırlardı. Dua öncesi bir temizlenme töreni yapılır ve dua esnasında güneye dönülürdü.[130]

Yukarıda gezegen tapınaklarıyla ilgili olarak değindiğimiz gibi, Harranlılar, tapınaklarda tanrı suretleri ve heykelleri önünde de tapınma törenleri düzenlerlerdi. Bu gezegen tapınaklarından başka, kaynaklarımız, diğer çeşitli isimleri de Orta Çağda Harranlıların tapınakları arasında sayarlar. Bunlardan birisi ay tapınağı Deyr Kâdî'dir. Bu tapınağın Harran'ın giriş kapılarından birisi olan Bâb Funduku'l-Zeyd yakınlarında olduğu belirtilir. Ay takvimine göre her ayın yirmi yedinci günü Harranlıların, burada, ay tanrısı Sin için kurbanlar sundukları ve yakma sunusunda bulundukları anlatılır. Ayrıca her yıl Nisan'ın yirmisinde burada, Babillilerin Akitu festivallerine benzer bir tören düzenlenirdi. Kimi kaynaklar, Harranlıların burada insan kurbanı törenleri de düzenlediklerini ileri sürerler.[131] Orta Çağda Harran

129 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ss. 326-327.

130 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ss. 318-319; Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, ss. 188, 329.

131 Macritî, *Ğâyetu'l-Hakîm ve Ahakku'n-Neticeteyn bi't-Takdîm (Picatrix)*, s. 228; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 325; Yâkut el-Hamavî er-Rûmî, Marâsidu'l-Ittilâ ala Esmâi'l-Emkine ve'l-Bukâa, Kahire 1954, c. 2, s. 572.

tapınaklarıyla ilgili kaynaklarda geçen bir diğer isim el-Mudarrak ya da el-Madrak'tır. Dimaşkî, bu tapınağın Moğol saldırısına kadar Harran'da aktif olduğunu anlatmaktadır.[132] Ayrıca Dimaşki, el-Mudavvar isimli bir kaleden de bahseder ve bunun bir ay tapınağı olduğunu söyler. İslam öncesi dönemde Harranlıların tapınakları arasında ise Harranlı Bâbâ'nın kitabında adı anılan Venüs tapınağı Azzuz oldukça önemlidir. Bunlardan başka, kaynaklarımız, ay kültüyle ilişkili Harran civarında Salemsin veya Sanemsin adı verilen yerlerden de bahsederler.[133]

Harranlıların ritüelleri arasında kurban törenleri oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Onlar kurban törenlerini hem tanrısal varlıklara yakın olmanın hem de kurban hayvanının hareketlerini ve uzuvlarını inceleyerek çeşitli sırlara ulaşmanın ya da gelecekle ilgili kehanetlerde bulunmanın aracı olarak görürlerdi. Harranlılar, kurbanlarını özellikle gezegensel tanrılara atfedilen tapınaklarda düzenlerlerdi. Törenler rahipler tarafından idare edilirdi ve tören sonrası genellikle başrahipler tarafından törene katılan halktan para toplanırdı.[134]

Yukarıda da bazı örneklerini verdiğimiz gibi, çeşitli kaynaklarda Harranlı paganların zaman zaman tapınaklarında insan kurbanı törenleri düzenledikleri ileri sürülür. Örneğin, Harranileri "Harranlı Maniheistler" diye adlandıran Tell Mahreli Dionysius (MS 9. yy), Harranlıların Harran dışındaki bir tapınakta yılda bir kez insan kurbanı töreni yaptıklarını anlatır.[135] İbnu'n-Nedîm'in Fihrist'inde ise Abû Said Vehb ibn İbrahim'den naklen, Harranlıların Ab (Ağustos) ayında düzenledikleri korkunç insan kurbanı töreni şöyle anlatılır:

> Sekiz gün süresince onlar tanrılarına yeni şarap takdim ederler. Onlar onu çeşitli isimlerle isimlendirirler. Bu günde onlar, tanrılarına

132 Dımaşkî, *Nukbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, s. 43.

133 Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, s. 187.

134 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ss. 323-325; Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, s. 188.

135 Bkn. Chabot, *Chronique de Denys de Tell-Mahre*, ss. 68vd.

yeni doğmuş bir bebek (erkek) kurban ederler. Çocuğu keserler ve tamamıyla etleri çözülünceye kadar kaynatırlar. Sonra etler alınır ve un, safran, aromalı bitkiler, karanfil ve yağla yoğrulur; incir kadar küçük kekler halinde yeni bir fırında pişirilir. Bu tören her yıl, Şamal sırrını gözetenlerce yapılır. Hiçbir kadın, köle, köleden doğan ya da deliler bu töreni izleyemez ve bundan yiyemez. Bu tören üç rahip tarafından ifa edilir. Onlar, kemiklerden, organlardan, kıkırdaktan, damardan ve atardamarlardan arta kalanları tanrılara sunu olarak yakarlar.[136]

Macritî de Harranlıların çocuk kurbanlarından bahseder ve onların bu törenleri kendilerine Hermes'in emrettiğini söylediklerini nakleder.[137] Bîrûnî ise Abdulmesih ibn İshak el-Kindi'den naklen, Harranilerin insan kurbanı törenleri açısından yörede meşhur olduklarını, ancak onların bu törenlerini yapmalarının İslami dönemde yasaklandığını belirtir.[138]

Harranlı paganların insan kurbanı törenleri düzenlediklerine ilişkin bu anlatılara itidalli yaklaşmak gerekir. Zira bu konudaki rivayetlerin Müslüman veya Hıristiyan yazarlardan kaynaklanması ve Müslümanlar ve Hıristiyanlarla paganistler ve paganizm arasında ciddi mücadelelerin olduğunu hatırda tutmakta yarar var.

Diğer taraftan Harranlılar törenlerinde sıklıkla hayvan kurbanlarına yer vermişlerdir. Kurban olarak sunulan hayvanlar arasında koyun, kuzu, erkek sığır, keçi, tavuk, horoz ve çeşitli kuşlar sayılabilir. Harranilerin Rufusiyyun mezhebi bağlılarınca domuz da kurban hayvanı olarak sunulmaktadır.

Harranlı rahipler, kurban hayvanı kesildikten sonra hayvanın gözlerini, ağzını ve diğer organlarını dikkatle incelerler ve kurbanın tanrılarca kabul edilip edilmediği yönünde yorum yaparlardı. Kurban hayvanının Harranlılarca yenilip yenilmediği

136 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 323.
137 Bkn. Macritî, *Ğāyetu'l-Hakîm ve Ahakku'n-Netîceteyn bi't-Takdîm (Picatrix)*, ss. 225, 228.
138 Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, s. 187.

konusunda farklı görüşler vardır.[139] Harranlılar kurban olarak sunulan hayvanların arta kalan uzuvlarından amuletler yaparlardı.[140] Harranlılar arasında hayvanları canlı olarak yakmak şeklinde düzenlenen kurban törenlerinin olduğuna dair rivayetler de bulunmaktadır.[141]

Harranlı paganlar bazı hayvanların kurban edilmesine ve etlerinin yenilmesine ise karşı çıkarlardı. Bunlar arasında deve, köpek, eşek ve domuz (Rufusiyyun mezhebi hariç) başta gelirdi. Ayrıca Harraniler, sarımsak, bezelye, bakla, yeşil fasulye, karnabahar, kabak, soğan ve mercimek de yemezlerdi.[142]

Orta Çağda Harranilerin, yılın çeşitli aylarına dağılmış birçok bayram ve kutsal günlerinin olduğu bilinmektedir. Bunlarla ilgili temel kaynaklar Bîrûnî tarafından görüşleri aktarılan el-Hâşimî ile İbnu'n-Nedîm tarafından görüşleri aktarılan Abû Said Vehb ve es-Sarahsî'dir.[143]

Harranlı paganlarca kadınlar, genelde manen kirli sayılırlardı; dolayısıyla onlar, dine giriş törenlerinde ve insan kurbanlarında olduğu gibi, düzenlenen sır törenlerine katılamazlardı. Harranlılar, tırnak, kıl/saç ve kan gibi vücuttan ayrılan şeyleri kirli/pis sayarlar; vücudun doğal yapısını bozmaya ve sünnet olmaya şiddetle karşı çıkarlardı. Ölü bir bedene (cesede) dokunmayı, cinsel ilişkiyi ve kadınların adet hallerini de manevi birer kirlenme olarak görürler ve bu kirlilikten temizlenmek için banyo yapmayı şart koşarlardı.[144]

139 Bkn. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 318; *Makdîsî, Kitâbu'l-Bed'u ve't-Târîh*, , c. 4, s. 23.
140 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 321.
141 Örneğin bkn. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 325.
142 Bkn. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 319; *Makdîsî, Kitâbu'l-Bed'u ve't-Târîh*, , c. 4, s. 23; Şehristânî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, s. 250.
143 Harranilerin yılın her ayına dağılmış olan bayram, kutsal gün ve festivalleri ile ilgili bir tablo için bkn. Gündüz, *The Knowledge of Life: The Origins and Early History of the Mandaeans and Their Relation to the Sabians of the Qur'an and to the Harranians*, ss. 188-191. Krş. Green, *The City of the Moon God*, ss. 150-158.
144 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ss. 319, 323, 327; Maimonides, The Guide of the Perplexed, s. 595.

III. BÖLÜM

ANTİK DÖNEMDE URFA PAGANİZMİ

Tıpkı komşusu Harran gibi Urfa ya da eski adıyla Edessa da dinsel ve kültürel bir merkez olma açısından önemini tarih boyu sürdürmüştür. Öyle ki gerek pagan dönemde gerekşe Hıristiyanlığın şehrin egemen dinsel geleneği haline geldiği dönemlerde Urfa, komşusu Harran'la birlikte önemli bir kültürel merkez olarak yörede ön plana çıkmışlartır. Bu durum, 7. yüzyıl ortalarından itibaren başlayan İslami dönemde de devam etmiştir. Urfa'nın, bu şekilde sürekli olarak önemli bir kültürel merkez olma konumunu taşımasında iki önemli unsurdan bahsedilebilir. Bunlardan birincisi, Urfa'nın çok erken dönemlerden itibaren bölgedeki önemli kültürel merkezler olan Antakya, Hierapolis, Harran ve Nusaybin gibi yerleşim birimlerine komşu olmasıdır. Diğer unsur ise, Urfa'nın coğrafi yapı itibarıyla Helenizmden Suriye, İran ve Babil kültürlerine, Yahudilikten Hıristiyanlığa kadar çeşitli kültürel/dinsel yapıların kesiştiği bir merkezde yer almasıdır.

MÖ 4. yüzyılda bir garnizon kenti olarak kurulan Urfa'nın içinde bulunduğu bölge tarih boyu önemli bir kültürel merkez olmuştur. Urfa'nın komşuları arasında Antakya (Antioch), Hıristiyanlık öncesi dönemlerden itibaren yörede ticaret ve bilim merkezi olarak ün yapmış; literal yorum metodunu ön plana çıkaran bir teoloji akımına ev sahipliği yapmıştır. MÖ 300 civarında Selevkidler hanedanı döneminde Seleukos Nikotar tarafından bir merkez olarak geliştirildiği düşünülen şehrin sakinleri, Süryanice konuşan yerli halkı yanı sıra Yunanca konuşan asker aileleri ile Yunanlı göçmenlerden oluşmaktaydı. Josephus'un verdiği bilgilere göre çok geçmeden Yahudi yerleşimciler de kente akın etmiş ve zamanla kentte azımsanmayacak bir etkinliğe

ulaşmışlardır.[1] Böylelikle Antakya, henüz Hıristiyanlık öncesi dönemde Suriye, Helen ve Yahudi kültürlerinin buluştuğu, bir araya geldiği bir merkez konumuna gelmiştir.

Antakya, Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde de önemli bir kültürel merkez olma özelliğini sürdürmüştür. Yeni Ahit metinlerinden Resullerin İşleri'ndeki çeşitli ifadelerden, şehrin İsa'nın hemen sonrası dönemde ortaya çıkan Hıristiyan geleneğinin ilk merkezlerinden birisi olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, bu metne göre, havarilere tebliğ konusunda yardımcı olmak üzere seçilip görevlendirilen yedi kişiden birisi, sonradan Yahudileşmiş olan Yunan asıllı Antakyalı Nikolas'tı.[2] Ayrıca, İsa sonrası dönemde, Kudüs dışına dağılan İsa cemaatinden bazıları Fenike, Kıbrıs ve Antakya'ya giderek buradaki Yahudi ve Yunanlı halklara İsa mesajını anlatmaya başlamışlar; bunun sonucunda çok sayıda kişi İsa taraftarı haline gelmiştir. Daha sonra buraya gelip yerleşen Kıbrıslı Barnabas ile Tarsuslu Pavlus (Saul), buradaki İsa cemaatinin eğitim işini üstlenmişlerdir. Böylelikle bu şehir, Helenistik İsa cemaati olarak da adlandırılan cemaatin merkezi olmuş ve ilk kez burada (Antakya'da) bu cemaatin Mesih öğretisini merkeze alan dinsel inanışları nedeniyle kendilerine, MS 50 yılı civarında "Mesihçiler" anlamına gelen Hıristiyanlar adı verilmiştir.[3] Antakya, Pavlus'un misyon faaliyetleri için de merkez olmuştur; Pavlus, Hıristiyanlığın yayılmasında oldukça önemli olan üç misyon hareketinde burayı bir üs olarak kullanmıştır.[4]

Antakya'nın Hıristiyanlık tarihinde oynadığı bu önemli rol nedeniyle, Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında bu şehir, önemli bir teolojik merkez olmuş, "Antakya Okulu" olarak adlandırabileceğimiz bir dini-felsefi akıma ev sahipliği yapmıştır. MS 4. yüzyıl başlarında Eustathius, Flavian ve Diotorus gibi, bu okulun

1 Bkn. Josephus, *Antiquities of the Jews*, http://www.ccel.org/j/josephus/works/ant-12.htm, XII, 3, 1. Ayrıca bkn. R. Wallace, W. Williams, *Tarsuslu Paulus'un Üç Dünyası*, tr. Z.Z. İlkgelen, İstanbul: Homer 1999, ss.183vd.

2 Resullerin İşleri 6:5-6.

3 Resullerin İşleri 11:19-26.

4 Bkn. Ş. Gündüz, *Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara 2001, ss. 53-72.

önemli simaları, İsa'nın şahsı ile ilgili Kristolojik tartışmalarda aykırı düşünceleriyle ön plana çıkan Arianizme karşı argümanlarıyla/polemikleriyle tanınmaktadırlar.[5] Ayrıca Antakya Okulu, sonraları, monofizitizm-diyofizitizm tartışmasında diyofizitizmi savunan görüşleriyle de ön plana çıkmıştır. Böylelikle erken dönemlerden itibaren var olan bu teoloji-felsefe okulu varlığını uzun süre, İslami dönemlere kadar devam ettirmiştir. Bu okulda eğitim veren bazı düşünürlerin halife Mütevekkil döneminde Harran'a taşındıkları da bilinmektedir.[6]

Urfa'nın komşularından Hierapolis ise her zaman önemli bir pagan eğitim ve kült merkezi olmuştur. Özellikle Atargatis/Tarata kültünün ön plana çıktığı bu yerleşim birimindeki paganist inanç ve ritüeller Urfa da dahil yöredeki diğer merkezler üzerinde de etkili olmuştur. Öyle ki bazı Hıristiyan yazarlar, burayı, Harran'la birlikte yörenin an önemli pagan merkezleri arasında saymışlardır. Örneğin, Suruçlu Yakub, Harran'la birlikte Hierapolis'i, kendi zamanında yöredeki paganizmin temel merkezi olarak görmüş ve bu nedenle eserinde buraya ayrı bir önem vermiştir. Hierapolis ve onun ana tanrıçası ile ilgili olarak şöyle der:

O (şeytan), Mabbug'u tanrıça(lar) rahibinin bir şehri yaptı; ebediyen yanlışa düşmesi için onu, kendi ismiyle adlandırdı.[7]

Ayrıca Harranlı Bâbâ da eserinde Hierapolis'ten (Mabbug'dan) "rahipler şehri" diye söz etmekte, bu şehrin geleceğine yönelik bazı kehanetlerde bulunmaktadır.[8] Nitekim, ileride kendisinden ayrıntılı olarak bahsedeceğimiz Bardaysan da Hıristiyan olmadan önce, henüz bir pagan iken Hierapolis'e gelerek bu "rahipler şehrinde" pagan rahiplik eğitimi görmüştür.[9] Ayrıca Hierapolis astrolojik gözlem faaliyetleriyle de tanınan bir şehir olmuştur.

5 O'leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, s.48.

6 Bkn. M. el-Behiy, *El-Canibu'l-İlahiyyu mine'l-İslami*, Kahire 1982, ss. 157-158; Y. Kumeyr, *İslam Felsefesinin Kaynakları*, tr. F. Olguner, İstanbul 1976, ss. 168-169.

7 Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, ss. 97-98.

8 Bkn. Rosenthal, "The Prophecies of Bâbâ the Harranian", ss.221-225.

9 Bkn. Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, s. 78.

Şüphesiz Urfa'nın kültürel yapısına katkıda bulunmuş olan en önemli komşusu ise ilerleyen dönemlerde stratejik rakibi olan Harran'dır. Harran, yörenin bilinen en erken tarihlerinden itibaren, her zaman bölgede bir dinsel-kültürel ve siyasal merkez olmuş; ancak Hıristiyanlığın Urfa'da yaygınlaşıp egemen bir gelenek haline gelmesi sonrası bu merkez olma özelliğini Urfa'ya kaptırmıştır. Harranlılar pagan kült ve ritüelleriyle Urfa kültürel yapısını hayli etkilemişlerdir. Gerek Harran gerekse hemen yanı başındaki Soğmatar, pagan dönemde Urfa politeizminin merkezleri olmuşlardır. Özellikle Soğmatar'da kitabeler, harabeler ve rölyefleriyle günümüze kadar gelen yıldız-gezegen kültü kalıntıları, bu bölgenin, yöredeki diğer pagan topluluklar gibi Urfalı paganlar için de bir kült merkezi olduğuna işaret etmektedir.

Harran da tıpkı yöredeki diğer birçok yerleşim merkezi gibi, İskender'in doğu seferi sonrası yoğun bir Helen kültürel istilasına maruz kalmıştır. İlerleyen dönemde bu durum, pagan Harranlıları oldukça etkilemiş, onların geleneksel kültürel/dinsel yapılarıyla Helenizm arasında bir sentez yapmalarını ve yeni bir senkretik kültürel yapı geliştirmelerini sağlamıştır. İslami dönem öncesi, hâlihazırda var olan az sayıdaki Yahudi ve Hıristiyan yerleşimciye ilaveten çeşitli Arap kabileleri de Harran ve civarına gelip yerleşerek, yöreye kendi kültürlerini taşımışlardır.[10] Böylelikle Harran, geleneksel Asur-Babil paganizmi ve politeizmiyle Helenizm, Hermetisizm, çeşitli Suriye kültleri, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi farklı geleneklerin bir arada buluştuğu bir merkez haline gelmiş[11] ve bu zengin kültürel miras, Harran'ın bir bilim merkezi olarak ön plana çıkmasını sağlamıştır.[12]

10 Bkn. İbn Havkal, Ebulkasım, *Kitab Suretı'l-Arz*, Beyrut (t.y.), s. 203.

11 Nitekim, İslami dönemde Harranlılar, bu farklı kültürleri, özellikle de Helen kültürel mirasını yöreye tanıtılmasında ve aktarılmasında önemli rol oynadılar. Bkn. J. Walbridge, "Explaining Away the Greek Gods in Islam", *Journal of the History of Ideas*, 59 (:3), 1998, ss. 398-399.

12 Örneğin, Harran'da Eflatuncu geleneğe ait bir felsefe akademisinin erken İslami dönemlere kadar varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Bkn. Mes'udi, *Murucu'z-Zeheb ve Maadinu'l-Cevher*, c.4, s. 64.

Antik dönemde Urfa'nın sahip olduğu değerlerin, özellikle de Gnostik gelenek bağlamındaki inanış ve değerlerin oluşumunda Urfa üzerinde etkili olan çeşitli kültürel geleneklerin önemli rolü olmuştur. Urfa, bir yerleşim merkezi olarak kuzey Suriye bölgesinin tam ortasında bulunmaktadır. Bu bölge oldukça eski dönemlerden itibaren çeşitli sır dinleriyle Yahudilik ve Zerdüştilik gibi büyük inanç sistemlerinin yan yana varlığını sürdürdüğü bir yöre olmuştur. Bu yörede farklı dinler ve kültürler birbirlerini etkileme durumunda olmuşlar ve bu etkileşimden birçok yeni senkretik dinsel gelenek ve kültür doğmuştur.[13] Bu durum, doğal olarak bölgenin oldukça zengin bir kültürel miras edinmesini sağlamıştır. Bu zengin kültürel mirasın bir uzantısı olarak, yöre, farklı dinsel/kültürel gelenekleri yansıtan zengin bir literatüre sahiptir. Örneğin, Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarından kalma Süleyman'ın İlahileri (Odes of Solomon) ve Tomas İncili gibi metinler bu yöre ile ilişkilidir. Hatta Kanonik İncillerden Matta'nın da bu bölgede (Suriye bölgesinde) derlendiği tahmin edilmektedir.[14]

1. Helenizmin Yöredeki Etkisi

Urfa'nın da içinde bulunduğu bölgeye yönelik Helenizm etkisi, tarihsel olarak, MÖ 4. yüzyılda Büyük İskender'in askeri seferleri esnasında bölgede kurulan Yunan kolonilerine kadar uzanır. MÖ 331'de İskender, Akdeniz'den Hindistan'a kadar olan bölgeyi Yunan egemenliğine sokmuş, yöredeki güçlü Pers egemenliğine son vermiştir. Bu fetihle birlikte yöreye nüfuz eden Helenistik etkilerin ve Batı Arabistan ticaret yolunun işletilmesi nedeniyle Suriye ve Kuzey Arabistan bölgesinde birçok irili ufaklı devletler meydana gelmiştir.[15] Yine bu fetihle birlikte Yunan yönetimi altına giren Suriye ve Güneydoğu Anadolu yörelerinde, Antakya ile Urfa da dâhil birçok garnizon merkezi oluşturulmuştur. Zamanla asker ailelerinin ve diğer Yunanlı göçmenlerin

13 Bkn. H.J.W. Drijvers, "Quq and the Quqites. An Unknown Sect in Edessa an the Second Century A.D.", *Numen*, 14, 1967, p. 105.

14 Bkn. B. Chilton, *Pure Kingdom, Jesus' Vision of God*, Michigan 1996, s. 49.

15 Bkn. B. Lewis, *Tarihte Araplar*, İstanbul 1979, ss. 24vd.

bölgeye yerleşmeleriyle yörede Helen kültürünün başat etkisi kendisini iyiden iyiye hissettirmiştir. Çok geçmeden, başta Harran gibi öteden beri önemli olan merkezler olmak üzere, yöre yerleşim birimlerinde Yunan kültürü, düşünce ve eğitim sisteminden giyim kuşama kadar hemen her alanda etkisini göstermeye başlamıştır. Böylelikle Yunan kültürüyle zenginleşen yerel gelenekler yeni düşünsel ve dinsel anlayışların olumuna zemin hazırlamıştır. Helenizmin bu etkisiyle, Harran gibi merkezlerde Eflatuncu eğitim merkezleri kurulmuş; Solon, Pitagoras ve benzeri Yunanlı düşünürler dinsel önderler ya da peygamberler olarak yöre halkınca kutsanmışlardır.[16]

İskender'in MÖ 323'te ölümü sonrası generalleri onun bıraktığı miras üzerinde kavgaya tutuşmuşlar; bu çekişme sonrası nihayet İskender'in üzerinde egemenlik tesis ettiği alan ikiye ayrılmıştır. Böylelikle Ptolemy, batı bölgelerinde egemenliğini ilan ederken, Selevkidler doğu bölgelerinde iktidar olmuşlardır. Selevkidler döneminde Urfa ile birlikte Antakya da önemli bir merkez olarak ön plana çıkmıştır. Özellikle Antakya, MÖ 300 civarında başkent olarak gelişmeye başlamıştır.[17]

Helenizmin bölgeye girişinde Selevkidlerden sonra etkili olan ikinci güç Romalılardır. MÖ 1. yüzyıldan itibaren yöreye egemen olan Romalılar da kurdukları garnizon merkezleri ve koloniler aracılığıyla, sahip oldukları Helen geleneğinin bölgedeki etkin konumunu güçlendirmişlerdir.

Urfa'nın da içinde bulunduğu bölgede Helenizmin etkinliğinin sürdürülmesinde ve yörenin kültürel açıdan Helenleştirilmesinde etkin rol oynayan üçüncü unsur ise Hıristiyanlık olmuştur. Erken dönemlerden itibaren Antakya merkezli Helenistik İsa cemaati arasında filizlenip ortaya çıkan Hıristiyanlık, kısa zamanda Helen kültürünü ve geleneğini adapte etmiştir. Her ne kadar Urfa, Nusaybin ve benzeri merkezler, başta dil olmak

16 Bkn. İbnu'n-Nedim, *Fihrist*, s. 318.
17 O'leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, ss. 6-7.

üzere bu kültüre bir müddet direnç gösterseler de özellikle MS 4. yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğunun resmi dinsel öğretisi olan Hıristiyanlık, kendisini Roma İmparatorluğu ile özdeşleştirerek doğuda Helenizmin yayılması işinde öncülük etmiştir.[18]

Helenizmin yörede yaygınlaşmasının en somut meyvesi, Eski Yunan kültürüne ait mirasın yörede tanınması ve bu tanışıklıkla birlikle zamanla Eski Yunan geleneğiyle yerel kültürel unsurların eklektik bir türevi şeklinde ortaya çıkan senkretik yapılarda görülmektedir. Helenizmle temas halinde olan bu bölgede konuşulan dil Aramice'nin doğu diyaleğiydi.[19] Esasen bu bölge, Eski Ahit dönemlerinden itibaren halkından dolayı Aram diyarı olarak adlandırılmaktaydı. Örneğin Eski Ahit'te Hz. Yakub, kardeşi Esav ile yaşadığı sorun nedeniyle annesi tarafından Aram diyarına, dayısı Laban'ın yanına gönderilmişti.[20] Burada söz konusu edilen Aram diyarı, kuzey Mezopotamya bölgesiydi. Yöre halkı yani Aramiler tarafından konuşulan dil Hıristiyan yazarlarca "Suraye" şeklinde adlandırılmaktaydı. Yörede konuşulan Aramice'nin doğu diyaleğine bu ismin verilmesi, muhtemelen, Hıristiyan yazarlarca bu dilin merkezinin Roma'nın Suriye eyaleti olduğu kanaatinden kaynaklanmıştır.[21] Gerçekten de Süryanice, Soğmatar'dakiler gibi pagan döneme ait bazı kitabeler hariç, adeta Urfa merkezli Hıristiyanlığın dili görüntüsündedir.[22] Öyle ki oldukça erken sayılabilecek bir dönemde (MS 200 civarında) Kitabı Mukaddes Süryaniceye çevrilmiş durumdaydı.[23] Hıristiyanlık

18 O'leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, s. 18.

19 Aramcayı Batı ve Doğu Aramcası şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Aramcanın Batı diyalekleri arasında Nebatice, Palmira dili, Hz. İsa döneminde de konuşulan dil olan Filistin Aramicesi ve Samarya Aramicesi sayılabilir. Doğu diyelekleri arasında ise Süryanicenin yanı sıra Yahudi Babil Aramicesi ve Sabiilerce konuşulan Mandence sayılabilir. Bkn. S.A. al-Theeb, *Aramaic and Nabataean Inscriptions From North-West Saudi Arabia*, Riyadh 1993, ss.27-29.

20 Bkn. Tekvin 25:20, 27:42-43, 28:10.

21 O'leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, s. 182 n.1.

22 J.F. Healey, *First Studies in Syriac*, Birmingham 1980, s. 1.

23 J.F. Healey, *The Early Alphabet*, London 1990, s. 49.

döneminde Süryanice, Antakya, Urfa ve Nusaybin gibi merkezlerde bir yandan Hıristiyan geleneğinin yorumlanmasında, özellikle Doğu Hıristiyan yorumunun savunulmasında kullanılırken, bir yandan da Hıristiyanlık öncesi döneme ait Eski Yunan kültürel mirasının çevrilip yorumlanmasında önemli bir işlev gördü. Özellikle İslami dönemde, Süryanice konuşan Harranlı paganlar tarafından yapılan çalışmalarla, Helen kültürüne ait felsefi mirasın Arapçaya aktarılmasında Süryanice aracı rol oynadı. Ünlü Sâbit ibn Kurrâ ve benzeri yazarlar, hem telif olarak kaleme aldıkları çeşitli eserlerinde Arapça ile birlikte Süryaniceyi de yoğun olarak kullandılar, hem de Yunancadan Süryaniceye birçok çeviri yaptılar. Böylelikle Helen kültürel mirasının sonraki kuşaklara aktarılmasında, yorumlanmasında, hatta günümüze kadar ulaşmasında yöredeki Arami halkın ve onların yerel dili olan Süryanicenin tartışılmaz önemli rolü olmuştur.

2. Nusaybin Okulu ve Süryani Geleneği

Nusaybin (ya da eski adıyla Nasibina veya Nisibis[24]), antik dönemin önemli siyasal ve kültürel merkezlerinden birisidir. Çeşitli Süryani yazarlar, çalışmalarında, yanlışlıkla bu şehirden Kitabı Mukaddes'te geçen Soba ismiyle bahsetmektedirler.[25] Nusaybin, öteden beri batı ile doğu, Anadolu ve Suriye ile İran arasında bir köprü olmuştur. Uzun süre İran hanedanlarının siyasal egemenliğinde olan bu şehir, Büyük İskender'in Doğu fethiyle Yunan egemenliğine girmiş ve birçok komşusu gibi önemli bir Yunan kolonisi haline gelmiştir. Stratejik önemi nedeniyle önemli bir konaklama ve yerleşim merkezi olan Nusaybin'de doğudan batıya birçok kültürel kimlik buluşma ve birbiriyle karışarak zenginleşme fırsatını bulmuştur. Yörenin yerli Arami pagan geleneği MS 2. yüzyıldan itibaren hızla Hıristiyanlaşmaya başlamış; ancak buna rağmen Yahudilik, Mecusilik ve benzeri farklı inançlar da yaşamaya devam etmiştir. MS 3. ve 4. yüzyıl-

24 Bkn. S. Parpola, *Neo-Assyrian Toponyms*, Kervelaer 1970, ss. 258vd.
25 J.-M. Fiey, *Nisibe*, Louvain 1977, s.18.

larda Nusaybin'de çok sayıda Yahudi yerleşimcinin bulunduğu ve bir Yahudi akademisinin varlığı bilinmektedir. Rabbi Yudah ben Batira tarafından kurulmuş olan bu akademi, Nusaybin'in 4. yüzyıl başlarında Roma egemenliğine girdiği döneme kadar aktif olarak faaliyetlerini sürdürmüştür.[26]

Helenizm'in etkisi altındaki birçok merkezde olduğu gibi Nusaybin'de de eğitim ve bilim dili olarak Yunanca kullanılmaktaydı. Diğer taraftan yerli halkın kullandığı günlük dil ise Arami-ce'nin Doğu lehçelerinden Süryanice idi. MS 4. yüzyıl başlarında Nusaybin Hıristiyan cemaatinin başında bulunan piskopos Yakub, adeta kapanan Yahudi akademisinin bir devamı mahiyetinde olan, ancak Yahudilik yerine Hıristiyan teolojisi eğitimi veren bir okul kurdu. Bu okul tıpkı İskenderiye ve Antakya'da bulunan Hıristiyan eğitim merkezleri gibi, temelde, yerli Arami/Süryani Hıristiyan halk arasında Latin patristik teolojisini öğretmeyi hedeflemekteydi. Yakub tarafından kurulan bu okulun başına Efraim (306–373) getirildi. Süryani edebiyatın ünlü siması olan Efraim'le birlikte okul, bir anda yörede büyük bir şöhret kazandı ve patristik teolojinin Süryanice kaleme alınan birçok eserinin yazıldığı merkez oldu.[27]

Yöredeki Roma'ya bağlı önemli bir Hıristiyan merkez olan Nusaybin, MS 363'te İranlıların eline geçti. Bu, Nusaybin'deki akademya'nın ikinci kez dumura uğraması demekti. Zira daha önce, Romalıların şehri ele geçirmesiyle şehirdeki Yahudi akademisinin kapanışı gibi, bu defa da İranlıların egemenliğiyle şehirdeki Hıristiyan akademisi kapanmak durumunda kaldı. İran istilasına karşı şehir halkıyla birlikte mücadele eden Efraim ve beraberindekiler, şehrin düşmesiyle Urfa'ya (Edessa'ya) kaçtılar. Efraim ve Nusaybin okuluna bağlı beraberindeki diğer hocalar, kısa zamanda Urfa'da eğitim faaliyetlerine ve teolojik çalışmalarına yeniden başladılar. Onların bu çabası Urfa İlahiyat Oku-

26 O'leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, s. 47.
27 O'leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, s. 48.

lu'nun kurulmasıyla sonuçlandı. Efraim, 373'teki ölümüne değin kendisini Urfa okulunun geliştirilmesine adadı.[28]

Böylelikle Nusaybin akademisi, Urfa İlahiyat Okulu'nun kuruluşu ve gelişmesinde önemli rol oynayan bir merkez olmuştur. Şüphesiz, Efraim öncesi dönemde de Urfa'da Hıristiyan teolojisi ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Hatta Marcionculuk ve Bardaysancılık gibi heterodoksal akımlar, Urfa Hıristiyanları arasında kendilerine önemli yer ve taraftar bulmuşlardır. Bu heterodoksal akımlara karşı, Hıristiyan ortodoksisini savunan birçok Hıristiyan ilahiyatçı da Urfa ve civarında yaşamıştır. Bununla birlikte özellikle Efraim ve sonrası Urfa merkezli olarak yapılan teolojik çalışmalar, Süryani diline dayalı Doğu Hıristiyan edebiyatının birçok ürününün ortaya çıkmasına neden olmuştur.

3. Urfa'nın Pagan Dönemine İlişkin Kaynaklar

Geleneksel anlatılara göre MS 2. yüzyılda kral VIII. Abgar'ın (Büyük Abgar) maiyetiyle birlikte Hıristiyanlığı kabul etmesi sonrası hızla Hıristiyanlaşan Urfa (ya da o zamanki adıyla Edessa), MÖ 4. yüzyıldaki kuruluşundan Abgar dönemine kadar Asur-Babil dinsel geleneğini sürdüren bir şehir görünümündeydi. Her ne kadar Hıristiyanlık Abgar döneminden itibaren Urfa'da hızla yaygınlaşmış ve Joshua the Stylite'ın tarihinde (*Chronicle*) belirttiği gibi, şehirdeki putperest inanışlar ve ritüeller beşinci yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir.[29] Yörenin dinsel ve siyasal merkezi olarak Harran, sahip olduğu dinsel değerler ve politik önemi nedeniyle, MÖ üçüncü bin yıldan itibaren her zaman Kuzey Mezopotamya bölgesinde ön plana çıkan bir merkez olmuştu. Bununla birlikte, Selevkidler döneminde bir garnizon kenti olarak gelişen Urfa, Hıristiyanlığın yörede yaygınlaşması öncesi dönemde hızla gelişme sürecine girmiş ve kısa zamanda Kuzey Mezopotamya bölgesinin önemli bir merkezi haline gel-

28 O'leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, s. 49.
29 Bkn. S.K. Ross, *Roman Edessa. Politics and Culture on the Eastern Fringes of the Roman Empire, 114-242 CE*, London/New York: Routledge 2001, s. 86.

miştir. Nitekim İslami döneme gelindiğinde, Ebû Yûsuf gibi Müslüman hukukçuların da belirttiği gibi,[30] Harran'ı da içine alan bölgenin siyasal merkezi statüsü Urfa'ya geçmiştir. Yörede bir garnizon kenti ve siyasal bir merkez olarak yükselmesine ve siyasal açıdan inisiyatifi Harran'dan almasına rağmen Urfa, yörede, hiçbir zaman, ne İsa öncesi dönemde ne de İsa sonrası dönemde geleneksel Asur-Babil paganizminin merkezi olmuştur. Zira Urfa'nın kuruluşundan itibaren komşusuyla amansız bir siyasal rekabet yaşayan ve ilerleyen dönemde siyasal merkez olma bağlamında inisiyatifi tamamen Urfa'ya kaptıran Harran, her zaman yöredeki yıldız-gezegen kültüne dayalı politeizmin merkezi olma özelliğini korumuştur.[31] Nitekim Harraniler, bunu, MS 13. yüzyıldaki Moğol saldırısında şehrin son pagan tapınağının yerle bir edilişine ve şehrin diğer halkıyla birlikte son pagan sakinlerinin Mardin ve civarına sürülmesine kadar sürdürmüşlerdir.

Hıristiyanlık öncesi Urfa'nın dinsel yapısıyla ilgili kaynaklar oldukça sınırlıdır. Bunları başlıca iki grupta toplamak mümkündür: (i) Urfa paganizminin tanrılar panteonu, kült ve ritüelleri hakkında bilgi veren yazılı kaynaklar ve (ii) Urfa ve civarında bulunan ve yörenin paganist yapısını yansıtan arkeolojik materyaller.

Urfa paganizmiyle ilgili bilgi veren yazılı kaynaklarda yer alan, Urfa'nın pagan kült ve ritüelleriyle ilgili tanımlamalar oldukça sınırlıdır; genellikle birkaç cümleyi geçmez. Bu yazılı kaynaklar arasında en erken dönemlere uzananları; Urfalı meşhur heretik Bardaysan'ın "Ülkelerin Hukuku Kitabı" ile Filozof

30 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 43.

31 İslâm öncesi dönemde Harranlılarla Urfalılar arasındaki amansız rekabet Harranlı paganlara ait çeşitli dinsel metinlere de konu olmuştur. Örneğin, yukarıda kendisinden bahsettiğimiz Harranlı Bâbâ, kehanetinde, ileride (ilahi bir kurtarıcının gelmesinin beklendiği eskatolojik dönemde) Urfa'nın yıkılacağından ve Urfalılar tarafından gasp edilmiş olan suyun tekrar Harran'a verileceğinden, yıkılan Urfa'nın taşlarıyla Harran'ın yeniden imar edileceğinden bahsetmektedir. Bkn. Rosenthal, "The Prophecies of Bâbâ the Harranian", ss. 221-225.

Meliton'un tahminen Antonius Sezar'ın huzurunda sunduğu söylevdir. Gerek Bardaysan gerekse Meliton'un söylevi, Urfalıların bazı tanrı kültleriyle bu kültler çerçevesinde yapılan ritüeller hakkında kısa bilgiler vermektedir. Bunlardan başka MS dördüncü yüzyıla ait İmparator Julian'ın hitabesi ile dördüncü yüzyıl sonları ya da beşinci yüzyıl başında derlendiği tahmin edilen Addai'nin Öğretisi ile Suruçlu Yakub'un (Jacob of Serug) "Putların Yıkılışı Hitabesi" de Urfa paganizmi ile ilgili bilgi veren kaynaklar arasındadır. *Addai'nin Öğretisi (Doctrine of Addai)*[32] olarak adlandırılan ve İsa Mesih'in ölümü sonrası Urfa'ya gönderilen Havari Addai'nin efsanevi hikâyesini konu edinen metne dair ilk rivayetlere, Kilise tarihçisi Eusebius'un eserinde (*Ecclesiastical History*) rastlanır. Ancak elimizdeki metin daha sonraki dönemlere ait olan bir versiyondur. Burada Addai, Urfa kralı Abgar ve halkını Hıristiyanlığa davet ederken satır aralarında hem Urfa tanrılar panteonu ve çeşitli pagan ritüelleri hem de Urfa'daki çeşitli kült merkezleri hakkında bilgi verir. Suruçlu Yakub (451-521) da şiirsel metin tarzı eserinde paganlarca tazim edilen birçok puttan ve bunlara nerede kimler tarafından tapınıldığından bahsederken, Urfa ve -yukarıda incelediğimiz gibi- Harran tanrılar panteonunda yer alan çeşitli tanrı kültlerinden de bahseder.

Urfa paganizmine ilişkin bilgi veren yazılı metinler arasında Şehit Şarbel'in (Martyr Sharbel) İşleri'ni (*Acts of Sharbel*) de sayabiliriz. Bu metin, Urfalı bir pagan başrahip olan Şarbel'in, piskopos Barsamya'nın çabalarıyla nasıl Hıristiyan olduğunu anlatmaktadır. Metinde, Nisan'ın sekizinde düzenlenen büyük festivalde bütün Urfa tanrılarının, Nebo'nun, Bel'in ve diğerlerinin süslenerek şehrin ortasındaki büyük kült merkezinde nasıl toplandıkları ve bu tören esnasında Şarbel'in nasıl Hıristiyan olduğu anlatılır.[33] Son olarak, Ephrem Syrus gibi çeşitli erken dönem kilise yazarlarının apolojetik türü eserlerinde de Urfa ve yö-

32 Addai, *The Teaching of Addai*, 1981.
33 Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, s. 35.

resindeki bazı pagan uygulamalar ve geleneklerle (büyü, sihir ve astroloji gibi) ilgili bilgilere rastlamak mümkündür.

Urfa paganizmi ile ilgili bilgi veren kaynaklar arasında, günümüze kadar ulaşmış olan çeşitli arkeolojik materyal de önemli yer tutar. Bunlar arasında Urfa ve civarında bulunan çeşitli heykel ve figürler, dikitler, yapı kalıntıları, Süryanice kitabeler, mozaikler, mezarlar ve mezar kitabeleri sayılabilir. Urfa'da Balıklı Göl ve civarında yapılan kazı ve incelemelerde elde edilen bazı heykeller ve diğer materyaller, Urfa'nın tarih öncesi döneme ait politeizmi hakkında bilgi vermektedir. Bununla birlikte, elimizde mevcut olan arkeolojik materyalin hemen hemen tamamına yakını, Urfa'nın hemen Hıristiyanlık öncesi ya da erken dönem Hıristiyan tarihine aittir. Ayrıca Urfa ve yöresine ait Urfa'nın pagan dönemlerinden kalma paralar da Urfa paganizmi hakkında önemli bilgiler taşımaktadır. Birazdan üzerinde duracağımız "Balıklı Göl" ve etrafındaki dikitler/sütunlar örneğinde olduğu gibi, Urfa'nın pagan döneme ait değerlerinin bir kısmının, –yöre halkı tarafından bunlara farklı dinsel anlamlar yüklense de- günümüzde de kutsiyetini devam ettirmesi, Urfa'nın dinsel tarihine ilişkin bu arkeolojik değerlerin korunması açısından önemlidir.

4. Yıldız-Gezegen Kültü

Hıristiyanlık öncesi dönemde Urfa (Edessa) dininin en temel karakteristik özelliği, tıpkı komşuları Harran, Hierapolis ve Palmira gibi, Asur-Babil yıldız-gezegen kültüydü. Urfa, gittikçe artan siyasal ve stratejik konumuna ve bu doğrultuda yörede sivrilmesine rağmen, bu kültü temsil etme konusunda bulunduğu bölgede bir merkez olamadı; zira komşusu Harran –daha önce de ifade ettiğimiz gibi- her zaman yıldız ve gezegen kültünün merkezi olma konumunu sürdürdü.

Pagan dönemde Urfalıların inanç ve ritüelleri, yıldız ve yedi gezegen (Güneş, Ay, Jüpiter, Venüs, Merkür, Satürn ve Mars) kültü etrafında şekillenmekteydi. Yıldız-gezegen kültü, Hıristiyanlığın şehirde yerleşmesi sonrası dönem de dâhil yüzyıllarca

varlığını sürdürdü.[34] Yöredeki diğer merkezler gibi Urfa'da da yıldız-gezegen kültü çerçevesinde astrolojik gözlem ve kehanetler oldukça gelişmiş durumdaydı. Esasen bu durum, halkın bağlı olduğu popüler din ile filozoflar arasındaki bir bağı da oluşturuyordu. Urfalıların astrolojide ne kadar mahir olduklarının bir delili ünlü Bardaysan'dır. Hıristiyan olmakla birlikte Bardaysan (154–222), elimizde bulunan eserinde savunduğu, yıldız ve gezegenlerin insanların kaderleri üzerindeki etkilerini tartışan görüşlerinde, Urfa'daki pagan geleneğin astrolojik birikimlerinden istifade etmektedir. Bardaysan, eserinde gezegen kültüyle ilişkili olarak şöyle demektedir:

> *... zenginlik ve fakirlik, hastalık, sağlık ve fiziksel rahatsızlıktan onların maruz kaldığı her şey Yedi (gezegen) olarak adlandırılan bu yıldızların rehberliğiyle onlara ulaşır; onlar yedi gezegen tarafından yönetilirler. ... Babilli Kaldelilerin (yıldız-gezegen kültü tapıcısı paganların) kitaplarında okumadın mı? Orada, çeşitli evrelerinde yıldızların insanların kaderlerini nasıl etkiledikleri anlatılmaktadır.*[35]

Yaşadığı dönemde Urfa'da paganist inançlar ve ritüeller hâlâ revaçta olan Bardaysan'ın bu ifadeleri, paganlar arasında yıldız ve gezegenlere yönelik inancı göstermesi açısından oldukça önemlidir. Nitekim, yıldız ve gezegenlerin ilahi varlıklar olarak hem insanlarla yüce tanrı/tanrılar arasında aracı varlıklar olduklarına, hem de bunların insanların kaderlerini etkilediklerine yönelik inancın, Orta Çağdaki Harranlı paganlar tarafından MS 13. yüzyıla kadar sürdürüldüğü bilinmektedir.

Tıpkı Harran'da olduğu gibi, Urfa'da da yıldız-gezegen kültü bağlamında ay ve güneş tapıcılığı önemli bir yer tutmaktadır. Urfalıların dinsel geleneklerinde ay kültüne yer verdiklerini gösteren önemli delillerden birisi, bu döneme ait Urfa'daki paralarda hilal figürünün kullanılmasıdır.[36] Bu paralarda Kral Abgar'ın

34 Segal, "The Planet Cult of Ancient Harran", ss. 212-213.

35 Bardaisan, *The Book of the Laws of Countries*, ss. 29, 40-41.

36 Bkn. Hill, *Catologue of the Greek Coins of Arabia, Mesopotamia and Persia*, s. 94.

başlığı/tacı üzerinde hilalle yıldız motifinin birlikte kullanılması dikkati çekmektedir. Bundan başka bu dönem ait "Sin'in hizmetçisi/kulu" gibi şahıs isimlerinde de ay tanrısı Sin kullanılmaktadır.[37] Urfa'daki ay kültüne Addai'nin Öğretisi de değinir:

> *Bu şehrin Tanrı'ya karşı olan paganizmle dolu olduğunu görüyorum. Tapındığınız Nebo idolünü/putunu ve tazim ettiğiniz Bel'i yapan kimdir? Aranızda bulunan, komşularınız Harran halkı gibi Bat Nikkal'a tapınan, Mabbug/Hierapolis halkı gibi Tar'ata'ya, Araplar (Arbâye) gibi "kartal"a ve size benzeyen Harran halkının diğerleri gibi Güneşe ve Aya tapınanlara bakın. Parlayan yıldızların ya da bir parlak yıldızın tutsağı olmayın; zira yaratılan şeylere tapınan kişi Tanrı huzurunda lanetlenir.*[38]

Bu kaynaklardan, pagan Urfalıların inançlarında Ay tanrısı Sin kültüne de yer verdikleri anlaşılmakla birlikte, tanrı Sin'in, Harran'da olduğu gibi Urfa tanrılar panteonunun zirvesinde olması söz konusu değildir. Zira, gerek yukarıda Addai'den yaptığımız alıntıda gerekse Urfa paganizmi ile ilgili diğer kaynaklarda Sin'in ötesinde Nabu, Bel ve Atargatis (Tar'ata) gibi tanrısal varlıkların Urfa panteonunda daha öncelikli pozisyonda oldukları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Segal gibi bazı araştırıcılar, -yukarıda incelediğimiz- Soğmatar ile Urfa arasında yakın bir irtibat olabileceğini tartışmaktadırlar.[39] Buna göre Soğmatar, yalnızca Harranlılar için değil Urfalılar için de bir kült merkezi olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Segal, Soğmatar'da Maralahe kültü amblemlerinin bir kürsü ve –Pognon mağarasındaki nişin sağında ve solunda bulunduğu gibi- tepesinde hilal bulunan bir sütun olduğunu; kürsü ve sütun figürlerinin Elagabalus (MS üçüncü yüzyıl başları) dönemine ait Urfa paralarında da bulunduğunu belirtir. Yine Segal, Soğmatar'da yüce Tanrı olarak ön plana çıkan Maralahe'ye Urfa kitabelerinde de atıfta bulunulduğunu belirtmektedir. Urfa'da Kırkmağara'da bulunan bir mezar kitabesinde "kim benim kemiklerimi buradan kaldırırsa ... Ma-

37 Segal, *Edessa: The Blessed City*, s. 50.
38 Addai, *The Teaching of Addai*, s. 49.
39 Bkn. Segal, "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", s. 107.

ralahe tarafından lanetlensin" denilmektedir.[40] Yukarıda incelediğimiz gibi, Maralahe (tanrıların rabbi), ay tanrısı Sin için kullanılan bir unvan olduğuna göre, Urfa'daki kitabede de bu terim Sin'i kastediyor olmalıdır.

Urfa'daki Sin kültüyle ilişkili olabilecek bir diğer kavram, Addai'nin Öğretisi'nde bahsettiği Bat Nikkal'dır. Nikkal ya da Ningal, antik dönemde Harran'da ay tanrısı Sin'in eşidir. Bat Nikkal (Nikkal'ın kızı) ise Sin'le Ningal'in kızı olduğu düşünülen İştar/Venüs ya da Atargatis'tir. Bu da Harran'da olduğu gibi tanrı Sin ve ailesinden oluşan silsileye Urfa panteonunda da yer verildiğini göstermektedir.

Pagan dönemde Urfa'da Güneş kültü de oldukça önemlidir. Julian Hitabesinde "ebediyen Güneş'e kutsal olan bir yer" olarak tanımlanan[41] Urfa'da, şehrin giriş kapılarından birisi Beth Şemeş olarak adlandırılmakta, ayrıca "Barşmaş", "Ebedşemeş" ve "Şamaşgarem" gibi şahıs isimleriyle pagan Urfalılar güneş tanrısına tazimlerini ifade etmektedirler.[42] Bundan başka Urfa yakınlarındaki Deyr Yakub'taki bir kült merkezinde Amaşmaş'a atfedilen Süryanice bir mezar kitabesi bulunmaktadır.[43] Buradaki Amaşmaş isminin de Şamaş'la ilişkili olduğu açıktır. Bütün bunlar Urfa dinsel geleneğinde güneş tanrısı Şamaş kültüne, diğer gezegensel tanrı ve tanrıçalar gibi önemli bir yer verildiğini göstermektedir. Bundan başka, yukarıda Addai'den yaptığımız alıntıda da görüleceği gibi Urfa paganizmiyle ilgili literatürde de Urfa'nın Güneş kültüne değinilmekte ve halkın Harranlılar gibi Güneşe tapındıkları vurgulanmaktadır.

40 Bkn. Segal, "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", s. 107; aynı yazar, *Edessa: The Blessed City*, s. 58. Ayrıca bkn. Drijvers, *Old-Syriac Edessan Inscriptions*, no. 35. Drijvers, burada Maralahe'nin ay tanrısı Sin'i değil, tanrı Bel'i kastedebileceğini belirtir. Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, s. 75.

41 Ross, *Roman Edessa Politics and Culture on the Eastern Fringes of the Roman Empire, 114-242 CE*, s. 88.

42 Segal, *Edessa: The Blessed City*, s. 50; aynı yazar, "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", s. 107 n. 30.

43 Segal, "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", s. 116.

Urfalıların gezegen kültünde, birazdan üzerinde duracağımız Jüpiter (Bel), Merkür (Nabu) ve Venüs (Tar'ata, Bat Nikkal ya da parlak yıldız) de oldukça önemlidir. Hatta bunların Sin (ay) ve Şamaş (güneş) kültlerinden daha önemli oldukları da söylenebilir. Diğer gezegenlerden Uranüs ve Satürn de –her ne kadar isimleri Urfa paganizmiyle ilgili yazılı literatürde ve yazıtlarda geçmese de- Urfa gezegen kültünde yer verilen tanrısal varlıklar arasındadır. Nitekim Urfa'da ele geçirilen paralarda, Urfa krallarının başlıkları/taçları üzerinde hilal içinde bazen tek yıldız bazen de iki ya da üç yıldız bulunmaktadır. Bunlar, Venüs'le birlikte diğer gezegenler gibi, Uranüs ve Satürn'e de işaret edebilir. Bundan başka, Nebo (Nabu), Bel, Venüs, Ay ve Güneşten bahseden Addai'nin Urfa panteonuyla ilgili pasajındaki, "parlayan yıldızlar" ifadesi Uranüs ve Satürn'ü kastediyor olabilir.

5. Nabu ve Bel Kültleri

Urfa panteonuyla ilgili bilgi veren Hıristiyan kaynaklarda (Addai'nin Öğretisi, Suruçlu Yakub ve Şarbel'in İşleri'nde), paganist Urfalıların inandıkları tanrısal varlıklar arasında Nabu (Nebo) ve Bel ikilisi hep ön plana çıkarılır. Örneğin, "tapındığınız Nebo ve tazim ettiğiniz Bel'i yapan kimdir?" diye Urfa politeizmi sorgulayan Addai'nin Öğretisi'nin diğer çeşitli bölümlerinde de Nabu ve Bel kültlerinden şöyle bahsedilir:

> *Bu şehrin başrahipleri Şavida ve Ebednebo (Abdnebo) ile arkadaşları Piroz ve Danaku'ya gelince; onlar, onun yaptığı işaretleri gördüklerinde acele ettiler ve tanrıları Nebo ve Bel'e kurban sunulan yüksek yerleri (altarları) kırıp parçaladılar; yalnızca şehrin ortasında bulunan yüksek yer (altar) hariç...*[44]

> *Yine, ay ve güneşten, Bel ve Nebo'dan ve aslında tanrı olmasalar da tanrı olarak adlandırdıkları diğerlerinden sakın.*[45]

Benzer şekilde Suruçlu Yakub, "Şeytan, Urfa'ya diğer birçokları gibi Nebo ve Bel'i yerleştirdi" demekte, Şarbel'in İşleri ise, Ni-

44 Addai, *The Teaching of Addai*, s. 69.
45 Addai, *The Teaching of Addai*, ss. 87-89.

san'ın sekizindeki büyük festivalde, şehir merkezindeki büyük altara diğer tanrılarla birlikte Nebo ve Bel'in süslenerek getirildiklerini anlatmaktadır.[46]

Bu anlatılar, Nabu ve Bel'in, Edessa tanrılar panteonun zirvesinde yer alan ikili olduğunu göstermektedir. Nabu ve Bel, gerek Asur-Babil gerekse Kuzey Mezopotamya ve Suriye bölgesi dinsel geleneklerinde erken dönemlerden itibaren önemli yer tutan tanrısal varlıklardır. Bel ve Nabu, Babil'de "Bel-Nanai-Nabu" şeklinde oluşan tanrısal teslisin iki yüce varlığı idiler. Özellikle Babil'de Borsippa şehrinin yüce tanrısı olan Nabu için meşhur tapınak Ezida inşa edilmişti. Tanrı Bel'in oğlu olduğu düşünülen Nabu, Babil hikmet ve kader tanrısıdır. Aynı zamanda onun, yazının mucidi olan ve yüce tanrı ile insanlar arasında aracılık yapan bir tanrısal varlık olduğuna da inanılırdı. Bundan başka onun hayat veren bir tanrı olduğuna, ölüleri diriltebildiğine ve bolluk ve bereket getirdiğine de inanılırdı. Diğer taraftan tanrı Bel ise gezegenlerin ve yıldızların rabbi/sahibi ve efendisi olan, dünyayı yöneten ve ona verimlilik sağlayan yüce tanrısal güç olarak kabul edilirdi. Onun, kozmostaki ve toplumdaki düzeni temsil ettiği düşünülürdü. Onun kültü sıklıkla astrolojik törenler içerirdi; zira astrolojinin ilahi yaratıcının planlarını ve kılavuzluğunu ortaya çıkardığına inanılırdı. Nisan ayı başlarında bu tanrı için Yeni Yıl festivalleri düzenlenirdi.[47] Gerek Nabu gerekse Bel, Babil'de kral ve yöneticilerin özel ilgi gösterdikleri tanrısal varlıklardı.

Nabu ve Bel terimlerinin, pagan Urfalıların şahıs isimlerinde de kullanılmakta olduğu görülmektedir. Örneğin Addai'nin rivayetinde kendisinden bahsedilen Urfalı başrahip Ebednebo (ya da Abdnebo) gibi. Bundan başka Urfa'daki çeşitli kitabelerde Barnabis, Barnaba, Belbana, Belşu, Zalbel ve Beli gibi şahıs isimlerine de rastlanmaktadır.

46 Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, s. 43.

47 Bkn. Drijvers, "The Persistence od Pagan Cults and Practices in Christian Syria", s. 37.

Çeşitli kaynaklarda tanrı Bel gezegenlerden Jüpiter'le, Nabu ise Merkür'le özdeşleştirilmektedir. Örneğin, Barnaba ile Pavlus'un Listra'ya seyahatinde Listralıların Barnaba'yı Yunan tanrılarından Zeus'la Pavlus'u da Hermes'le özdeşleştirmelerine ilişkin Resullerin İşleri 14: 12'de geçen ifadenin Gannat Bussame yazmasındaki versiyonunda, Listralılarca Barnaba'nın Müşteri (Bel = Jüpiter) ile Pavlus'un ise Utarid (Nabu = Merkür) ile özdeşleştirildiği ifade edilir.[48] Bundan başka Nabu, Helen geleneğinde de Hermes'le özdeşleştirilmiş, örneğin Pseudo-Lucianus Hermes'i Hierapolis-Mabbug tanrısı olarak adlandırmıştır. Ayrıca Nabu-Hermes ilahi şarkıcı Orpheus ile de özdeşleştirilmiş ve lir ile temsil edilmiştir.[49] Nitekim paganist Urfalıların Nabu için düzenledikleri festivallerde de kurban törenleri yanı sıra çalgılar çalıp şarkılar söyledikleri bilinmektedir.

6. Atargatis Kültü ve Balıklı Göl

Urfa paganizminin tanrılar panteonuyla ilgili önemli kaynaklarımızdan Addai'nin Öğretisi ve Bardaysan, Urfa'daki Tar'ata kültünden bahseder. Addai, Urfalıların Mabbug (Hierapolis) halkı gibi Tar'ata'ya tapındıklarını belirtmektedir. Ayrıca o, bir diğer ifadesinde de Urfalıları parlak yıldızın tutsağı olmamaları konusunda uyarmaktadır.[50] Geleneksel olarak, gençliğinde Hieropolis'te bir pagan rahip olarak eğitim almış olduğu, fakat sonradan Urfa'ya döndükten sonra buradaki Hıristiyanların etkisiyle Hıristiyanlığa geçtiği söylenen Bardaysan[51] ise eserinde, kral Abgar'ın Hıristiyan olduktan sonra, Urfalı paganların Tar'ata kültü çerçevesinde uygulamakta oldukları bir adetlerini nasıl yasakladığını ilgili şöyle anlatır:

Suriye ve Urfa'da Tar'ata'ya tazim amacıyla kendini hadım etme adeti vardı. Ancak Kral Abgar ihtida ettikten (Hıristiyan olduktan) sonra,

48 Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, ss. 74-75.
49 Drijvers, "Bardaisan of Edessa and the Hermetica", s. 195.
50 Addai, *The Teaching of Addai*, s. 49.
51 Bkn. Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, s. 78.

kendisini hadım eden her erkeğin elinin kesilmesini emretti. O günden bu güne Urfa bölgesinde kimse kendini hadım etmemektedir.[52]

Paganist Urfalıların Tar'ata adı altında tapındıkları tanrısal varlık, Suriye bölgesinde yaygın olarak tapınılan tanrıça Atargatis'tir. Tar'ata ismi, Atargatis teriminin bu bölgeye ait yerel bir telaffuzu görünümdedir. Nitekim Harraniler de bu isme tanrılar panteonunda yer vermektedirler.[53]

Muhtemelen, Drijvers'ın belirttiği gibi, Aştart (Astarte) ve Anat isimlerinin bir kombinasyonu olan Atargatis ismi, Suriye bölgesinde farklı şekillerde telaffuz edilmektedir. Bunlar arasında Atrat, Atrata ve Trat sayılabilir.[54] Aştart ve Anat, çeşitli bölgelerde İştar/Venüs'ü temsil eden tanrıçalardır. Aştart (Astarte), Fenikeliler ve Kenaniler tarafından tazim edilen verimlilik tanrıçasıdır. Onun kültü sonradan Mısır'a götürülüp, orada ona şifa tanrıçası olarak tapınılmıştır. Kartaca bölgesinde ise ona Tanit adı altında tazimde bulunulmuştur. Anat ise, Ugarit bölgesinde tapınılan yeryüzü tanrıçasıdır. O da tanrıça İştar/Venüs'ün yerel bir karşılığıdır ve tıpkı Babil'de İştar'ın tanrı Tammuz'un ölümünden sorumlu olduğuna inanıldığı gibi, Ugarit'te de tanrıça Anat'ın tanrı Mot'un ölümünden sorumlu olduğuna inanılmaktadır.[55]

Aştart va Anat gibi, Atargatis de Venüs gezegenini temsil eden Semitik tanrıça İştar'ın Suriye bölgesindeki karşılığıdır. Gerek yazılı kaynaklardan gerekse Atargatis (Tar'ata) kültünü yansıtan arkeolojik bulgulardan, bu tanrıçanın paganist Urfalılarca verimlilikle irtibatlı görüldüğü anlaşılmaktadır. Birazdan

52 Bardaisan, *The Book of the Laws of Countries*, s. 59.

53 Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, s. 96. Harranilerin tanrılar panteonunda yer alan Tarsâ da Atargatis için kullandıkları bir diğer isim olabilir. Bkn. Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, ss. 316-318. Ugarit'teki Akad tanrılar panteounda ise tanrıçanın ismi Attrat şeklinde telaffuz edilir. Bkn. Healey, "The Akkadian 'Pantheon' List from Ugarit", s. 118.

54 Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, s. 84. Frazer ise, Atargatis isminin, Aramice Atar ve Ateh isimlerinin kombinasyonundan oluşan Yunanca bir terim olduğunu savunur. Bkn. J.G. Frazer, *Adonis*, London 1932, s. 133.

55 Bkn. R. Carlyon, *A Guide to the Gods*, New York 1982, ss. 304, 307.

üzerinde duracağımız Balıklı Göl dışında, Bardaysan tarafından anlatılan, erkeklerin bu tanrıça uğruna kendilerini hadım etmeleri ritüeli, Atargatis'in ana tanrıça olarak üretkenlik ve verimliliği temsil eden bir ulûhiyet olarak algılandığını göstermektedir. Zira bu adet, yani tanrıça için kendini hadım etme, Urfa'nın komşusu Hieropolis şehrinde, şehrin tanrılar panteonun başında olan verimlilik tanrıçası için yaygın olarak başvurulan bir tapınma ritüeliydi.[56]

Yukarıda bahsettiğimiz yazılı kaynakların dışında Urfa'daki bazı arkeolojik malzemenin de Atargatis kültüyle irtibatlı olduğu düşünülmektedir. Örneğin Drijvers, Urfa'yla ilgili eserinde, Urfa müzesinde bulunan bir stelede yer alan figürlerden birisinin Atargatis'i (diğerinin ise Suriye bölgesinde Atargatis'in eşi olduğu düşünülen Hadad'ı) temsil ettiğini ileri sürmektedir.[57] Bundan başka, gerek Soğmatar yazıtlarında gerekse Urfa yöresine ait Süryanice kitabelerde geçen, Abdata, Barata, Mata, Matrata ve Şalmata gibi şahıs isimleri de Atargatis kültünün yörede ne kadar yaygın ve etkin olduğunu göstermektedir.[58]

Suriye bölgesinde Atargatis kültünün en yaygın görüldüğü merkez Mabbug olarak da adlandırılan Hierapolis'ti. Hierapolis, yalnızca bu tanrıça kültü açısından değil, genelde tüm paganist özellikler açısından da bölgede meşhurdu. Nitekim Suruçlu Yakub, Harran'la birlikte Hierapolis'i, kendi zamanında yöredeki paganizmin temel merkezi olarak görmekte ve bu nedenle eserinde buraya ayrı bir önem vermektedir. Hierapolis ve onun ana tanrıçası ile ilgili şöyle der:

> *O (şeytan), Mabbug'u tanrıça(lar) rahibinin bir şehri yaptı; ebediyen yanlışa düşmesi için onu, kendi ismiyle adlandırdı.*[59]

56 Bkn. Segal, *Edessa: The Blessed City*, s. 56.
57 Bkn. Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, ss. 80-82.
58 Bkn. Segal, "Some Syriac Inscriptions of the 2nd-3rd Century A.D.", ss.28-29.
59 Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, ss. 97-98. Harranlı Bâbâ da kehanetlerinde, "rahipler şehri" olarak tanımladığı Mabbug'dan bahseder ve bu şehrin rahiplerce yeniden canlandırılacağını söyler. Rosenthal, "The Prophecies of Bâbâ the Harranian", ss. 221-225.

Atargatis, Hieropolis'in verimlilik ve bereket nitelikleriyle tanınan yüce ana tanrıçasıdır; eşi fırtına ve bereket tanrısı Hadad ile birlikte tanrılar panteonunun zirvesinde yer almaktadır. Hieropolis'te Atargatis, aslan üzerine binmiş başında bir çeşit başlık bulunan bir kadın şeklinde tasvir edilir. Hadad ise kabartmalarda sıklıkla boğa figürleri ile gösterilir.[60]

Hieropolis'te Atargatis kültünün en çarpıcı özelliklerinden birisi, bu tanrıçanın su kültüyle yakın ilişkili olarak görülmesi ve tanrıçanın kült merkezinin, içinde kutsal balıkların yaşadığı havuzlara ve su kanallarına sahip olmasıydı. Aslında Ortadoğu'daki bütün pagan yerleşim merkezlerindeki tanrı kültlerinde suyun (özellikle de akarsuyun) önemli bir yeri vardı. Örneğin Palmira'da Bel tapınağı, kutsal Ephca pınarından gelen bir su kenarındaydı.[61] Aynı şekilde İbnu'n-Nedîm'e göre, Harran'ın dışında Kâdâ denilen bir kült merkezinde Harranlılar Sanamu'l-Mâ (su idolü/putu) adını verdikleri tanrıları için Nisanın yirmisinde, Babillilerin Akitu festivaline benzer törenler düzenlerlerdi.[62] Özellikle Fırat ve Ürdün gibi Ortadoğu'nun hayat kaynağı olan nehirler dinsel açıdan büyük önem taşımaktaydı. Nitekim bu nehirlere Yahudilik ve Sâbiîlik gibi dinlerin kutsal metinlerinde de ayrıcalıklı bir yer verildiği bilinmektedir. Kitabı Mukaddes'e göre Ortadoğu'daki nehirler, Âdem'in yaratılması sonrası tanrının düzenlediği bahçede (cennette) oluşturulmuştur.[63] Sâbiîliğe göre ise, Fırat, Dicle, Ürdün ve benzeri nehirler Yardna (vaftizde kullanılan ilahi Ürdün) ve Miia d Hiia (hayat suyu) olarak nitelenen kutsal sulardır. Bu nehirler, ilahi âlemle yeryüzü arasında bir köprü vazifesi görmektedir.[64] Akarsular, diğer birçok dinsel gelenekte de "hayat suyu" ve ilahi âlemle yeryüzü arasındaki bir bağ olarak görülmektedir.[65]

60 Frazer, *Adonis*, ss. 110, 133.
61 Bkn. Segal, *Edessa: The Blessed City*, s. 48.
62 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 325.
63 Bkn. Tekvin 2: 9-14.
64 M. Franzmann, "Living Water Mediating Element in Mandaean Myth and Ritual", *Numen*, 36, s. 158.
65 Bkn. Eliade, *Patterns in Comparative Religion*, ss. 193-194.

Tanrıça Atargatis ile özellikle Fırat nehri ve bu nehrin kolları arasında yakın bir irtibat kurulurdu. Hierapolis'te tanrıçanın bu sulardan doğduğuna, ayrıca onun evlilik töreni sonrası yıkandığı bu sularda kutsal balıkların oluştuğuna inanılırdı. Bir başka inanışa göre ise Atargatis, Fırat nehrinde kutsal balıkların bulduğu bir yumurtadan doğmuştur. Atargatis kültü bağlılarının bir diğer inanışına göre ise, Atargatis mabedi kenarında bulunan suların ve burada yaşayan balıkların ilahi ruhlar taşımakta oldukları düşünülürdü. Hierapolis ve Ascalon'daki yaygın bir mitosa göre, Atargatis ve oğlu bu sulara/havuzlara dalmış ve sonra orada balıklara dönüşmüşlerdir.[66]

Anlaşılacağı gibi, Atargatis kültü çerçevesinde bazı sular ve göletlerin kutsallığı yanı sıra, bu sularda yaşayan balıkların da kutsiyetine inanılır; bu balıklar, ya tanrıçanın şekil değiştirmiş hali ya da tanrıçanın bu sularda yıkanması gibi aktiviteleri sonucunda oluşmuş varlıklar olarak düşünülür. Dolayısıyla bu balıklar tabu olarak görülür ve onlara zarar vermek, yakalamak, öldürmek ve benzeri davranışlar kesinlikle yasaklanır.

Hierapolis'te Atargatis tapınağı bir duvarla çevriliydi ve girişi kuzey yönündeydi. Bu tapınakta deniz kızı figürleri yer alırdı. Tapınak avlusundaki kanallardan geçen sular, içinde kutsal balıklar bulunan bir göle dökülürdü. Kaynaklar, bu balıkların oldukça evcil olduklarını, hatta çağrıldıklarında kişinin yanına geldiklerini anlatırlar. Gölün ortasında, tanrıçayı temsil eden bir heykel yer alırdı. Hierapolisliler, bu gölün yalnızca insanlarca değil, bazı festivallerde Atargatis'i görmeye gelen diğer tanrısal varlıklarca da ziyaret edildiğini düşünürlerdi.[67]

Atargatis kültü bağlamında, kutsal havuzlar/göller ve balıklar içeren mabetlere Suriye ve Kuzey Mezopotamya bölgesinin diğer çeşitli eski yerleşim birimlerinde de rastlanmaktadır. Kaynaklara göre Hierapolis'ten başka Dalos'ta, Ascalon'da ve diğer

66 W. R. Smith, *Religion of the Semites*, London 1894, ss. 172, 174-175.
67 Segal, *Edessa: The Blessed City*, ss. 47-49.

bazı şehirlerde bulunan kült merkezlerinde de bunları görmek mümkündür. Örneğin Ascalon'da bulunan tapınaklarda Atargatis'in kutsal balıklarını ve bunların yemlenmesini tasvir eden tapınak kabartmaları bulunmaktadır. Delos'taki Atargatis tapınağında da içinde kutsal balıkların bulunduğu bir göl vardı. Bunlardan başka, kutsal pınarlar ve sular kültüne Aphaca, Berşeba, Mamre ve Antakya yakınlarındaki Dafne gibi merkezlerde de rastlanmaktadır. Ortadoğu'daki kutsal su ve balıklar kültü ile ilişkili bir diğer anlatı ise, Bardaysan'ın çağdaşı olan Aelian, Habur nehrinin kaynağında tanrıça Hera'nın Zeus'la birleştikten sonra yıkandığını ve bu nedenle burada havanın her zaman güzel olduğunu, suların içinde ise evcil balıkların bulunduğunu anlatır.[68]

Urfa'daki Balıklı Göl de kendisine atfedilen kutsiyet ve sularında yaşayan kutsal balıkları ile ilginç bir mekandır. Urfa şehir merkezinde kalenin hemen altında (kuzeyinde) yer alan Balıklı Göl, kanallarla birbirine bağlanan iki büyük havuzdan (birisi Makamı İbrahim'in önündeki büyük havuz, diğeri Ayn Zılha denilen havuz) oluşur. Burasının günümüzde, yöre açısından önemli bir turizm merkezi olduğunda şüphe yoktur. Zira Balıklı Göl ve etrafında bulunan külliye, yalnızca yerli turistler ve ziyaretçiler için değil, özellikle Irak, İran ve Suriye'den gelen yabancı ziyaretçiler için de önemli bir uğrak yeridir. Urfa'daki bu mekan (Urfa'da bulunan diğer peygamber makam ve dergahlarıyla birlikte) Anadolu'da Hac için yola çıkan grupların önemli bir kesiminin, Hicaz'a gitmeden önce mutlaka uğradıkları bir ziyaretgahtır. Bütün bunların, Urfa ve yöresine önemli bir ekonomik ve turizm geliri sağladığı ve adeta –haklı olarak- şehrin, Balıklı Göl ve Hz. İbrahim dergahıyla özdeşleşmesine neden olduğu açıktır.

Urfa'daki Balıklı Göl, geleneksel olarak Hz. İbrahim'le irtibatlandırılır. Balıklı Göl külliyesi içerisinde bulunan Makamı İbrahim (ya da Mevlidi Halil) ve Dergah Camii ile Balıklı Göl'ün gü-

68 Segal, *Edessa: The Blessed City*, s. 49; Smith, *Religion of the Semites*, s. 173.

neyindeki tepede (kalede) bulunan sütunlar, Hz. İbrahim'in yaşamıyla ilişkili görülür. Yaygın inanışa göre Hz. İbrahim, Mevlidi Halil adı verilen mağarada doğmuş ve orada ailesi tarafından bir süre Nemrut'un zulmünden korunarak saklanmıştır. Yine bu inanışa göre Hz. İbrahim, burada (Urfa'da) putperestliğe karşı savaş açmış ve mabetteki putları parçalamıştır. Bunun üzerine zamanın kralı onu, canlı canlı ateşe atılma cezasına çarptırmıştır. Bu nedenle, günümüzde halkın "mancınıklar" adını verdiği iki sütün inşa edilmiş ve İbrahim, aşağıda yakılan büyük ateşin içine bu sütunlardan atılmıştır. Ancak, Kur'an'da da anlatıldığı gibi, bir mucize gerçekleşmiş ve alev alev yanan ateş, serin ve esenlik dolu bir mekana dönüşmüştür.[69] Bu bağlamda yaygın inanca göre İbrahim'in içine atıldığı ateş çukuru birdenbire havuzlu bir bahçeye, yanan odunlar ise balıklara dönüşmüştür. Bu balıkların, Hz. İbrahim'in askerleri olduğu yönünde inançlar da bulunmaktadır. Ayrıca yine yaygın bir inanışa göre, Hz. İbrahim'in arkasından ona inanmış olan Züleyha da (Nemrut'un kızı) ateşe atlamış ve onun atladığı yerde de Ayn Zılha adı verilen havuz oluşmuştur.[70]

Bu inanış bağlamında Urfa'da Balıklı Göl ve külliyesine büyük kutsiyet atfedilir. Havuzlar ve bunları birbirine bağlayan kanallarda bulunan balıklar, kutsal ve mübarek kabul edilerek bunlara yönelik her türlü olumsuz davranış kötü görülür. Bu balıklar kesinlikle yakalanmaz, yenilmez veya onlara herhangi bir zarar verilmez.[71] Yöre halkı arasında, kutsal balıklara zarar veren kişilerle ilgili birçok mitolojik öykü yaygındır. Bu öykülerde, balıkları yakalayıp yemeye çalışanların nasıl çarpıldıkları, akıllarını kaçırdıkları ya da hastalandıkları anlatılır. Göldeki ba-

69 Enbiya 68-69.

70 Bkn. Ş. Kuzgun, *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik*, Ankara 1985, s. 51; C. Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa: Land of Faith (İnançlar Diyarı Şanlıurfa)*, Şanlıurfa Valiliği Kültür Yayınları 2000, ss. 20-23.

71 Bununla birlikte havuzdaki suların dışarı döküldüğü kanallarda bazen balıkların yakalanıp yenildiğine dair rivayetler de bulunmaktadır. Bkn. Segal, *Edessa: The Blessed City*, s. 54 n. 3.

lıklara yönelik bu koruyucu tavır nedeniyle buradaki balıklar alabildiğine çoğalmakta ve kendilerini beslemek için yarışan ziyaretçilere oldukça uysal davranmaktadır.

Buradaki kutsal balıklardan başka, Balıklı Göl'ün ve çevresindeki mağaralarda (Mevlidi Halil mağarası gibi) bulunan çeşmelerin sularının da kutsal ve şifalı olduğuna inanılır; Urfa dışından gelen turist ve ziyaretçilerce bu sular kaplara/bidonlara doldurularak şifa amacıyla götürülür.

Balıklı Göl ve etrafının kutsiyetiyle ilgili inançlar, İslam öncesi döneme, Urfa'nın Hıristiyan bir merkez olduğu devirlere kadar gider. Örneğin MS dördüncü yüzyıl sonları ya da beşinci yüzyıl başlarında Urfa'yı ziyaret eden ve burada üç gün kalan Egeria isimli bir Hıristiyan hacı, Urfa'nın Balıklı Göl'ünü ve buradaki havuzlarda bulunan kutsal balıkları anlatır. Egeria, irili ufaklı balıkların çokluğundan bahseder. Ayrıca o, Urfa piskoposu tarafından kendisine, günümüzdeki mancınıkların hemen kuzeyinde bulunan kral Abgar'ın sarayının gösterildiğini de anlatır.[72]

Hıristiyan yazarlar, erken dönemlerden itibaren Urfa'yı, Kitabı Mukaddes'te kendisinden bahsedilen kral Nemrut (Nimrod) ile irtibatlandırmışlardır. Her ne kadar şehir MÖ 303/302'de I. Seleucos tarafından kurulmuş olsa da Hıristiyan yazarlar bu şehre gösterdikleri ilgi ve alaka nedeniyle onun kuruluşunu çok daha gerilere götürme temayülüne girmişler ve böylelikle onun kuruluşunu Nemrut'la ilgili görmüşlerdir. Hıristiyan yazarların Urfa'ya gösterdikleri bu ilginin nedenini 12. yüzyılda yaşayan Papa III. Eugenios'un Urfa'yla ilgili yaptığı "uzun zaman önce, bütün Doğu dünyasının paganların etkisi altında olduğu bir dönemde Hıristiyanlar tarafından yönetilen ve bir başına Rabbe hizmet eden şehir" tanımlamasından çıkarmak mümkündür. Urfa, Abgar döneminden itibaren Hıristiyanlığı kabul etmiş ve pagan bir çevrede Hıristiyanlığın temel savunucusu olmuştur.

72 Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, s. 80.

Bu durum, Hıristiyan yazarların Urfa'ya ayrı bir değer ve önem atfetmeleri durumunu ortaya çıkarmıştır. Diğer taraftan Kitabı Mukaddes'te Harran gibi paganist merkezlerin isimleri zikredilirken, Urfa'nın adının anılmaması Hıristiyan yazarların dikkatini çekmiş; onları muhtemelen, Kitabı Mukaddes'te adı geçen bazı merkezlerin ya da anlatılan bazı olayların Urfa'ya işaret ettiği yönündeki fikirlere sevk etmiştir. Nitekim bu bağlamda St. Ephraim, Nemrut'un saltanat sürdüğü Erek şehrinin Orhay (Urfa) olduğunu ileri sürmüştür. Aynı şekilde St. Isidore, Edessa'yı (Urfa'yı) Babil bölgesinden göç ettikten sonra Nemrut'un inşa ettiğini ve oraya yerleşip orada hükmettiğini savunur. Ona göre bu şehir, bu nedenle Erek diye de adlandırılmaktadır.[73] Hıristiyan yazarların, bu yaklaşımlarıyla Urfa'ya kutsal kitaptan bir referans oluşturarak ona kutsal bir köken oluşturma çabası içinde oldukları ortadadır.

Kitabı Mukaddes'te Nemrut'la ilgili bilgiler oldukça kısadır; Yahudi ve İslami gelenekte yaygın olarak düşünülen, Nemrut'un Hz. İbrahim'in düşmanı olduğu ve İbrahim'in onunla mücadele ettiği düşüncesi Kitabı Mukaddes'te geçmez. Yukarıda değindiğimiz gibi, İslam öncesi dönemde Urfa'nın Nemrut'la ilişkilendirildiği ve Nemrut'un Erek'le özdeşleştirilen Urfa'nın kurucusu olarak kabul edildiği bilinmektedir. Peki, Urfa'nın Hz. İbrahim ile de ilgili görülmesi ve İbrahim'in burada Nemrut'la mücadele ettikten sonra bu şehirden ayrılıp, önce Harran'a oradan da Kenan diyarına göç etmesi fikri, İslam öncesi dönemlere kadar uzanan bir düşünce olabilir mi?

Yahudi kaynakları, İbrahim'in Nemrut'la mücadelesine yer vermekle birlikte bu olayın Kalde bölgesinde cereyan ettiği kanaatindedir. Zira Kitabı Mukaddes'te İbrahim'in (Abram) babası ve ailesiyle birlikte Kaldelilerin Ur şehrinden göç ettiği anlatılmaktadır.[74] Diğer taraftan oldukça erken dönemlerden itibaren Urfa

73 Bkn. Segal, *Edessa: The Blessed City*, s. 1. Erek, Tekvin kitabında Nemrut tarafından kurulan şehirler arasında anılmaktadır. Bkn. Tekvin 10: 9-10.

74 Tekvin 11: 31.

ve yöresindeki Müslümanların, bu olayın Urfa'da geçtiğine inandıkları bilinmektedir. İslam öncesi dönemde, tarihteki ilk Hıristiyan şehir krallığı olan Urfa'yı, Nemrut'un kurduğunu ileri süren Hıristiyanlar, ilerleyen dönemde Yahudi geleneğinde yer alan Nemrut'la Hz. İbrahim'in mücadelesi kıssası bağlamında da Urfa'ya yer vermişler ve bu nedenle Urfa'nın Hz. İbrahim'in memleketi olan Ur şehriyle özdeş olduğunu düşünmüşlerdir. Nitekim erken dönem İslam tarihinde Basil bar Şumana (12. yy) gibi bazı Hıristiyanlar, Urfa'yı (Orhay) Kitabı Mukaddes'te geçen, Hz. İbrahim'in memleketi Ur şehriyle özdeşleştirmektedirler.[75] Ancak Hıristiyanlarca Urfa'nın Ur ile özdeşleştirilmesi çok daha önceki dönemlere ait olmalıdır. Muhtemelen beşinci yüzyıl sonrası Urfa Ur ile özdeşleştirilmiş olmalıdır. Zira, dördüncü yüzyıl sonları ya da beşinci yüzyıl başlarında yöreyi ziyaret eden Hıristiyan hacı Egeria'ya, Harran'da, Nusaybin'in Harran'dan beş konak ileride olduğu, Ur şehrinin ise Nusaybin'den beş konak ileride olduğu ve İranlıların elinde bulunduğu söylenmiştir.[76] Bu durumda, Egeria'nın seyahati esnasında yöre halkının Ur'u Urfa ile özdeşleştirmediği ortadadır.

Hz. Ömer döneminde Urfa'nın fethi sonrası, buraya gelip yerleşen Müslümanlar ve zamanla İslamı din olarak seçen Urfalılar, Urfa'nın Hz. İbrahim'in yaşadığı, Nemrut tarafından kurulan şehir olduğu kanaatini sürdürmüşler; erken dönemlerden itibaren Hıristiyanlığın yöredeki kalesi olmuş olan bu şehre Hz. İbrahim'in şahsında kazandırılan kutsiyeti devam ettirmişlerdir.

Yine bu bağlamda kimi Yahudi kaynaklarla İslami metinlerde anlatılan İbrahim'in ateşe atılması kıssası, Urfa'ya uyarlanmış; böylelikle Balıklı Göl ve mancınıklarla ilgili gelenek oluşmuştur. Kısacası; İslam öncesi Hıristiyanlık döneminde oluşturulan bu gelenek İslami dönemde de geliştirilerek sürdürülmüştür.

75 Segal, *Edessa: The Blessed City*, s. 3.
76 Segal, *Edessa: The Blessed City*, s. 3.

Diğer taraftan, ne Balıklı Göl'ün ne de mancınıklar diye adlandırılan sütunların Hz. İbrahim'le bir irtibatı vardır. Öncelikle Hz. İbrahim, Kitabı Mukaddes'e göre, Kaldelilerin Ur şehrinde doğmuş ve buradan önce Harran'a sonra da Kenan diyarına göç etmiştir. Ur şehri Güney Irak'ta yer almaktadır. Bundan başka Balıklı Göl olarak adlandırılan iki büyük havuz ve bunları birbirine bağlayan kanalların, aslında tanrıça Atargatis/Tar'ata anısına inşa edilmiş olan bir tapınağın parçası olduğu kesindir. Zira, yukarıda çeşitli örneklerini verdiğimiz gibi, başta Hierapolis olmak üzere Urfa civarında yer alan birçok merkezde kutsal göller/havuzlar ve buradaki sularda yaşayan kutsal balıklar, tanrıça adına yapılmış olan tapınakların adeta ayrılmaz birer parçası olmuştur. Tanrıça Atargatis'e inançlarında önemli yer veren Urfalılar da komşuları olan diğer paganlar gibi, tanrıça anısına inşa ettikleri mabedi bir su kaynağı yakınında kurmuşlar ve düzenledikleri havuzlarda tanrıçanın suda yıkanmasıyla oluştuklarına ya da tanrıçanın inkarnasyonu olduklarına inandıkları balıklar beslemişlerdir.

Son olarak, Balıklı Göl'ün güneyindeki kalede bulunan sütunların/dikitlerin Hz. İbrahim dönemiyle ya da mancınık olmayla bir ilgisinin olmadığını gösteren önemli bir delil, bunların birisinin üzerinde bulunan Süryanice kitabedir. Bu iki sütundan soldakinin ortalarında şu ifadeler yazılıdır:

Ben Aptuha. Nu[harda] (komutan). [...] 'ın oğlu. Bu sütunu/dikiti ve üzerindeki heykeli, kralın oğlu Ma'nu'nun kızı, [...] eşi, kraliçe Şalma için yaptım.

Sütun üzerindeki kitabenin hemen alt tarafında yaklaşık 1-1,5 metre uzunluğundaki bir kısımda, sanki kesilmiş görüntüsü veren bir tahribat dikkati çekmektedir. Bu, sanki burada bulunan bir kabartmanın (belki de kitabede sözü edilen heykelin) kesilip alınmış ya da tahrip edilmiş olduğu izlenimi vermektedir.

Kitabede sözü edilen kraliçe Şalma, büyük ihtimalle ya kral VIII. Abgar'ın (177–212) ya da IX. Ma'nu'nun (214–240) eşidir.

Her halükarda, bu sütunun/sütunların ve sözü edilen heykelin MS ikinci ya da üçüncü yüzyıllarda yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumda bunların, MÖ 2000–1800 civarında yaşamış olduğu tahmin edilen Hz. İbrahim ile bir ilişkisinin olmadığı kesindir.

7. Urfalı Paganların Diğer Kült ve Ritüelleri

Yukarıda incelediğimiz tanrısal varlıklardan başka, Urfalı paganlar, Addai'nin Öğretileri'ne göre, Araplar gibi "kartal"a da tanrılar panteonunda yer vermektedirler.[77] Bundan başka Julian'ın hitabesinde, Urfa halkının tanrılar Monimos ve Azizos ile birlikte oldukları belirtilir.[78] Iamblichos, Monimos ile Azizos'u, Yunan tanrılarından Hermes ve Ares ile özdeşleştirme yoluna gitmiştir. Ancak bunlar, Kuzey Arabistan halklarınca Venüs gezegeninin akşam ve sabah görünüşleri olarak tapınılan Uzza ve Mun'im ile ilişkili olabilir.[79]

Urfa'nın pagan dönemine ait mezar kitabelerinden paganist Urfalıların ölüm sonrası yaşama inandıkları anlaşılmaktadır. Bu kitabelerin bir kısmında mezarların tanrıların gözetiminde olduğu ve buralara zarar verenlerin tanrı/tanrılar tarafından lanetlenip cezalandırılacağı yazılıdır.

Urfalıların pagan ritüelleri arasında, Harran'da olduğu gibi festivallerin ve çeşitli kült merkezlerinde yapılan kurban törenlerinin önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Örneğin Addai'nin Öğretisi, Nebo ve Bel'e kurban sunulan altarlardan bahsetmektedir. Urfalıların ilginç bir ritüeli de –yukarıda değindiğimiz gibi- tanrıça Atargatis adına erkeklerin kendilerini hadım etmeleri geleneğidir.

77 Addai, *The Teaching of Addai*, s. 49.
78 Bkn. Ross, *Roman Edessa*, s. 88.
79 Bkn. Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, ss. 152, 161vd.

SONSÖZ

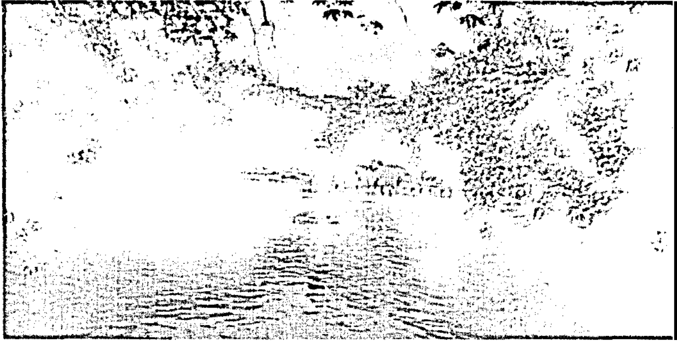
Pagan kült ve ritüeller geçmişten günümüze Anadolu inançlarının ve din tecrübesinin önemli bir bileşeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki antik dönemde geleneksel putperestlik, yıldız ve gezegen kültü şeklinde tezahür eden paganizm Hıristiyanlık ve İslami dönemlerde, çeşitli açılardan halk inançlarında varlığını devam ettirmiştir. Bugün Anadolu genelinde oldukça yaygın olan ve batıl inançlar olarak adlandırılan birçok İslam dışı inanış, adet ve uygulamanın temelini, Eski Türk inançlarıyla birlikte Anadolu'nun eski pagan geleneklerinde görmek mümkündür.

Anadolu'da özellikle Harran ve Urfa, antik dönem paganizminin temsilcileri olarak tarihte önemli bir işlev üstlenmişlerdir. Bunlar arasında –bir zamanlar kimi Orta Çağ yazarlarının deyimiyle- "putperest şehir" Harran'ın kuşkusuz daha da önemli bir yeri vardır. Harran, tarihin bilinen en erken dönemlerinden İslami dönemlere kadar pagan geleneğinden asla taviz vermemiştir. Hıristiyanlık Urfa'daki geleneksel paganizmi Moğol istilası ise Harran'dakini tarih sahnesinden silmiştir. Burada düşündürücü olan bir durum, Hıristiyanlığın Urfa'ya egemen olur olmaz Urfa paganizmine savaş olması ve –kral Abgar'ın Tar'ata kültü ile ilgili bazı adetlere getirdiği yasaklamalar örneğinde olduğu gibi- zorla da olsa pagan inanç ve ritüelleri ortadan kaldırmasıdır. Nitekim bunun bir sonucu olarak pagan gelenekler Urfa'da kısa sürede yok olmuştur. Aslında bu durum, yani Hıristiyanlığın siyasal bir güç halinde topluma egemen olmasıyla farklı inançlara yasaklama getirilmesi ve farklı inanç mensuplarının zorla dönüştürülmesi tarih boyu dünyanın birçok yöresinde görülen bir durum olarak karşımızdadır. Diğer taraftan Harran'da paganizm 13. yüzyıl ortalarına kadar devam etmiştir. Bu dönemde İslam dünyasını istila eden Moğollar eliyle Harran'daki pagan kültür

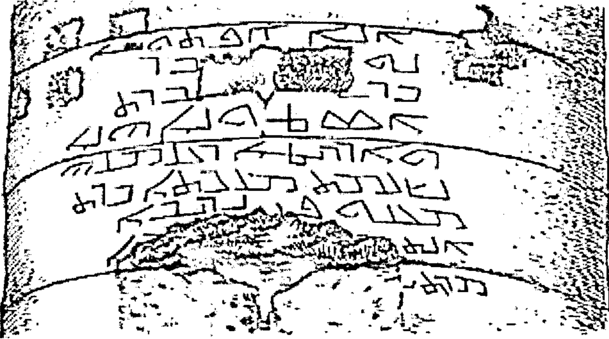
(Harran'daki Cuma mescidi gibi İslami kurumlarla birlikte) yok edilmiş, halk etrafa sürülmüştür. Harranlı paganlar 7. yüzyıl ortalarından itibaren yaklaşık altı yüzyıl İslam egemenliği altında varlıklarını korumayı başarmışlar ve Sâbit ibn Kurrâ örneğinde olduğu gibi birçok Harranlı pagan Bağdat gibi merkezlerde yüksek görevler üstlenmişlerdir. Tarihte İslamın ve Müslümanların pagan da olsalar diğer inanç mensuplarının dinsel tercihlerine gösterdikleri bir saygının ve farklı geleneklerle bir arada yaşamaya yönelik engin İslami tecrübenin bir örneği olarak bu durumun altını çizmek gerekir. Kuşkusuz halife Memun'un Harranlılara karşı tutumu gibi bazı –tarihi süreç dikkate alındığında- uçta sayılabilecek hadiseler bir istisna olarak düşünülebilir.

Paganizm özellikle ekonomik ve siyasal yönden güçlü Batı ülkelerinde Neopagan formlarda yeniden insanların gündemindedir. Başta Hıristiyanlık olmak üzere geleneksel inanç sistemlerinden hoşnut olmayan, onların "mutlak doğru" dayatmalarına tavır gösteren, daha özgürlükçü ve doğa ile uyum içinde bir yaşam idealini ön plana çıkaran kişiler Orta Çağın çeşitli pagan geleneklerinde kurtuluş aramaya çalışmaktadırlar. Dolayısıyla paganizm, yalnızca batıl halk inançları bünyesinde değil yeniden diriltilmeye çalışılan geleneksel pagan dinler şeklinde de günümüzde bir realite olarak karşımızdadır.

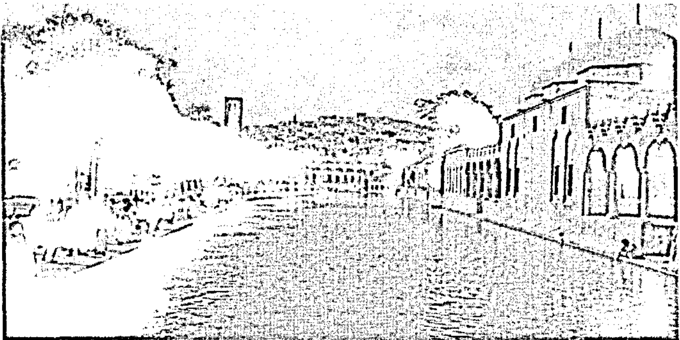
EK

Ayn Zılha Havuzu

Balıklı Göl üzerinde bulunan sütundaki kitabe

Balıklı Göl

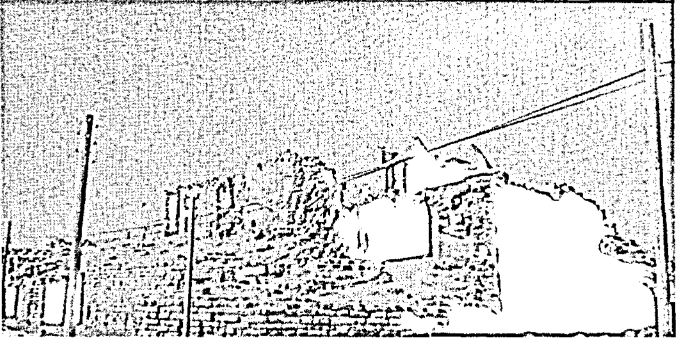
Harran'da Caracolla Dönemine ait bir para

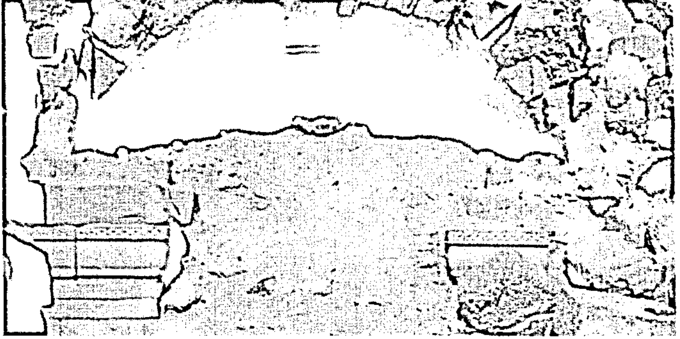
Harran'da Hadrian Dönemine ait bir para

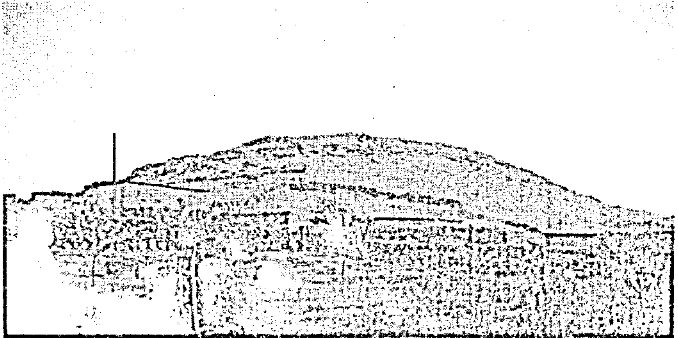
Harran evleri

Harran kalesi

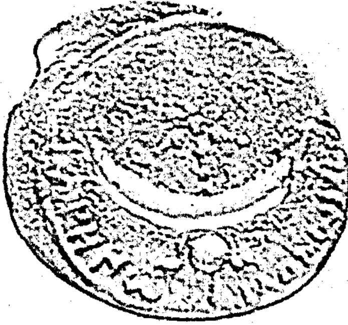
Harran kalesinde, üzerinde köpek kabartmaları olan sütunlu giriş kapısı

Soğmatar'da kale

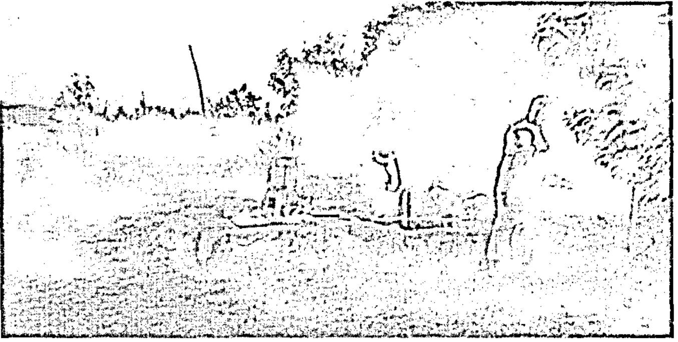
Balıklı Göldeki kutsal balıklar

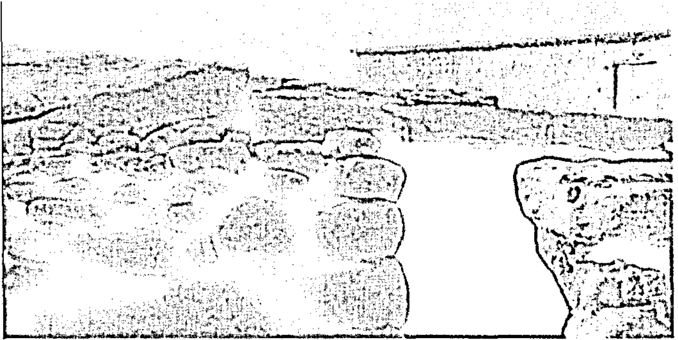
Marcus Aurelius Döneminden kalan para

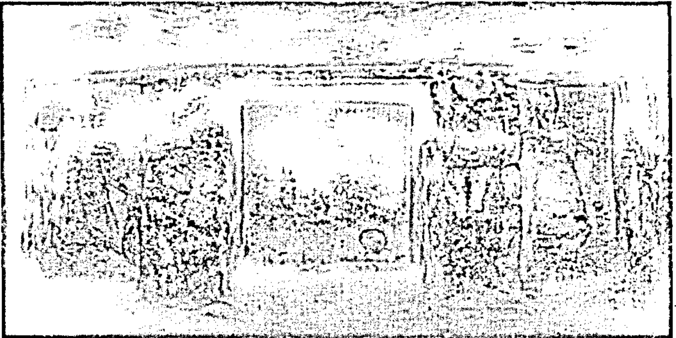
Harran'daki merkezi tepede kazı alanı

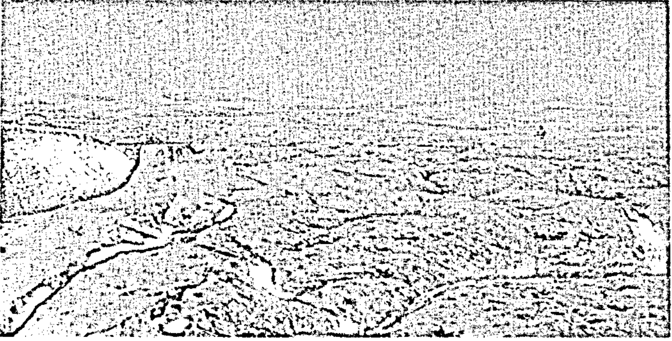
Soğmatar'da Musa kuyusu

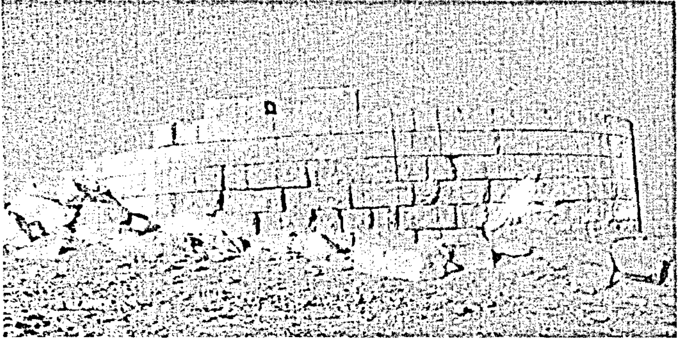
Soğmatar'da Pognon mağarası

Pognon mağarasında tasvirler

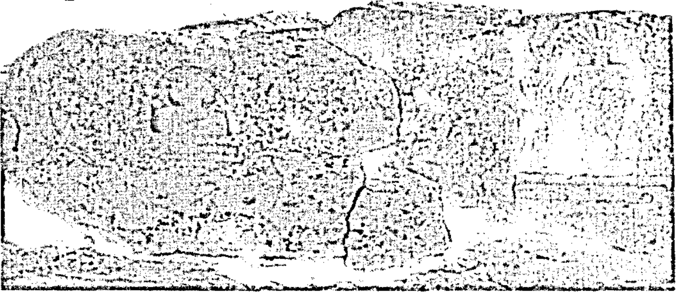
Soğmatarda, üzerinde Süryanice kitabeler bulunan Tapınak Tepesi

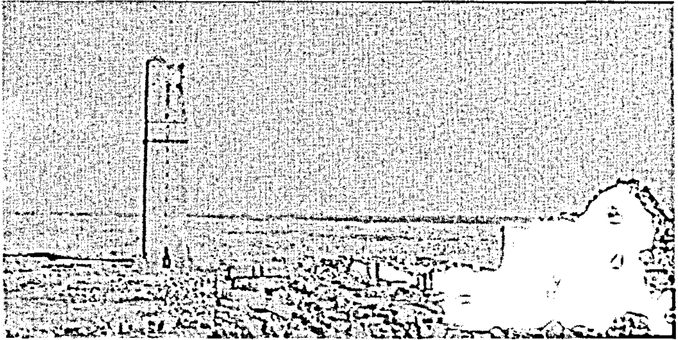
Soğmatar'da Venüs mabedi

Soğmatar'da heykel kalıntısı

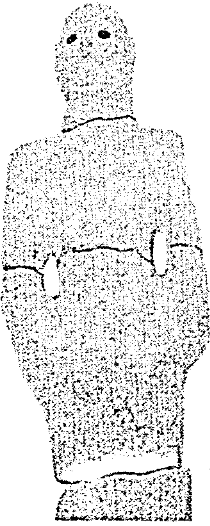
Soğmatar'da, Tapınak Tepesindeki tanrı tasvirleri

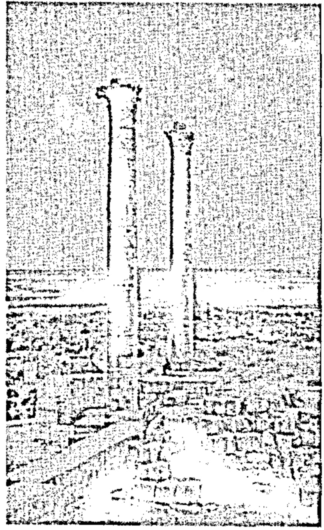
Harran Ulu Camisi

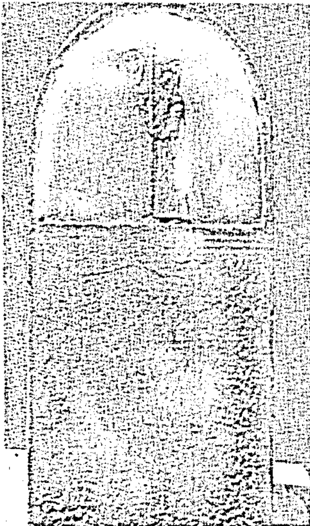
Harran Ulu Camisi, minare ve giriş kapısı

Balıklı Göl üzerinde bulunan bir idol

Mancınık olarak bilinen sütunlar

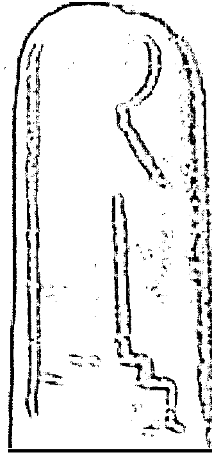
Nabunaid stelesi

Orpheus mozaiği

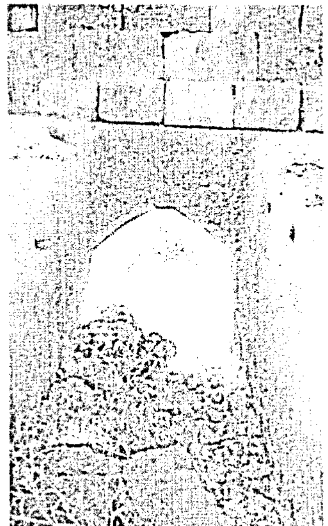
Phoenix mozaiği

Tanrı Sin sembolü

Soğmatar'da büst

Soğmatar'da Venüs tapınağı altı girişi

KAYNAKÇA

Addai, *The Teaching of Addai*, tr. G. Howard, Scholars Press 1981.

Bağdâdî, Abdulkahir, *Usûlu'd-Dîn*, İstanbul 1928.

el-Fark Beyne'l-Fırak, Kahire 1910.

Baker, C., "The cultural significance of plants to Druids, ancient and modern",

6 April 1999, http://www.druidsgrove.org/Essays/plantessay.htm

Bar Hebraeus, *The Chronography*, tr. E.A.W. Budge, London 1932.

Tarihu Muhtasaru'd-Duvel, Beyrut 1890.

Bardaisan, *The Book of the Laws of Countries*, tr. H.J.W. Drijvers, Assen 1964.

el-Behiy, M., *El-Canibu'l-İlahiyyu mine'l-İslami*, Kahire 1982.

Belazuri, *Futuhu'l-Buldan*, Beyrut 1978.

Bettany, G.T., *The World's Religions: A Popular Account of Religions Ancient and Modern*, London 1890.

Bîrûnî, Abu'l-Reyhân Muhammed, *The Chronology of Ancient Nations*, ed. Ve tr. C. E. Sachau, London 1879.

Carlyon, R., *A Guide to the Gods*, New York 1982.

Chabot, J. –M., *Chronique de Denys de Tell-Mahre*, Paris 1895.

Chilton, B., *Pure Kingdom, Jesus' Vision of God*, Michigan 1996.

Chuvin, P., *A Chronicle of the Last Pagans*, Cambridge 1990.

Chwolsohn, D., *Die Ssabier und der Ssabismus*, St. Petersburg 1856.

Clay, A.T., *Miscalleneous Inscriptions in the Yale Babylonian Collections*, New Haven 1915.

Dımaşkî, Şemseddîn Ebî Abdillah, *Nukbetu'd-Dehr fî Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, St. Petersburgh 1866.

Dodge, B., "The Sabians of Harran", F. Sarruf, S. Tamim (ed.), *American University of Beirut Festival Book (Festschrift)*, Beirut 1967.

The Fihrist of al-Nadim, New York 1970.

Drower, E.S., *The Mandaeans of Iraq and Iran. Their Cults, Customs, Magic rituels and Folklore*, Oxford.

The Secret Adam A Study of Nasoraean Gnosis, Oxford 1960.

Drijvers, H.J.W., *Old Syriac (Edessan) Inscriptions*, Leiden 1972.

"The Persistence od Pagan Cults and Practices in Christian Syria", ed. N. Garsoian, ve diğerleri, *East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period*, Dunbarton Oaks 1982.

"Bardaisan of Edessa and the Hermetica", *JOL*, 21, 1970.
"Some New Syriac Inscriptions and Archaeological Finds from Edessa and Sumatar Harabesi", *BSOAS*, 36, 1973.
"Quq and the Quqites. An Unknown Sect in Edessa an the Second Century A.D.", *Numen*, 14, 1967.
Cults and Beliefs at Edessa, Leiden 1980.
Drijvers, H.J.W., J.F. Healey, *The Old Syriac Inscriptions of Edessa and Osrhone: Texts, Translations and Commentary*, Leiden: Brill 1999.
Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, Kahire h.1396
Eliade, M., *The Sacred and the Profane*, New York and London 1957.
Patterns in Comparative Religion, London 1958.
A History of Religious Ideas, tr. W.R. Trusk, University of Chicago Press 1978-1982.
Ephrem Syrus, *The Book of the Cave of the Treasures. A History of the Patriarks and the Kings, Their Successors from the Creation to the Crucifixion of Christ*, tr. E.A.W. Budge, London 1927.
Fehervari, G., "Harran", *Encyclopaedia of Islam*, New Edition (1960 -), c. 3.
Fiey, J.-M., *Nisibe*, Louvain 1977.
Fox, R.L., *Pagans and Christians*, New York: Alfred A. Knopf 1987.
Franzmann, M., "Living Water Mediating Element in Mandaean Myth and Ritual", *Numen*, 36.
Frazer, J.G., *Adonis*, London 1932.
Gadd, C.J., "The Harran Inscriptions of Nabonidus", *AS*, 8, 1958.
Gelb, I.J. (ve diğerleri), "Harranu" maddesi, *Chicago Assyrian Dictionary*, University of Chicago Press 1956.
Green, T., *The City of the Moon God; Religious Traditions of Harran*, Leiden 1992.
Gündüz, Ş., *The Knowledge of Life: The Origins and Early History of the Mandaeans and Their Relation to the Sabians of the Qur'an and to the Harranians*, Oxford 1994.
Sabiiler Son Gnostikler, Ankara: Vadi, 2. basım, 1999.
"Arkeolojik bulgular ışığında Sumatar mar alahe kültü", *OMÜİFD*, 6, 1992.
"Kur'an'daki Sabiilerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme", *Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (24-25 Eylül 1992)*, Samsun 1992.
"Harranilerde Peygamberlik ve 'Harranlı Bâbâ'", *İnsan Bilimleri Araştırmaları Yeni Harran Çevresi*, 7-8, 1994.
Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı, Ankara 2001.

Hamzalı el-Isfahânî, *Târîh Sînî Mulûku'l- Arz ve'l-Enbiyâ*, Berlin 1340 (hicri).
Haran Gaveyta (E.S. Drower, *Haran Gawaita and the Baptism of Hibil Ziwa*, Vatican City 1953).
Havârizmî, Ebü Abdillah Muhammed, *Mefâtîhu'l-Ulûm*, ed. V. Vloten, Leiden 1968.
Healey, J.F., "The Akkadian Pantheon List from Ugarit", *SEL*, 2, 1985.
First Studies in Syriac, Birmingham 1980.
The Early Alphabet, London 1990.
Helms, R., *Gospel Fictions*, New York 1988.
Hespel, R. & R. Draguet, *Théodore bar Koni Livre des Scolies (recension de Séert) II. Mimrê VI-XI*, Louvain (1982)
Hill, G.F., *Catologue of the Greek Coins of Arabia, Mesopotamia and Persia*, London 1922.
İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Anbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*, Beyrut (t.y.).
İbn Havkal, Ebulkasım, *Kitab Sureti'l-Arz*, Beyrut (t.y.).
İbn Hazın, *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihâl*, Kahire 1317 (h.).
İbn Nedim, Muhammed ibn İshak, *Kitâbu'l-Fihrist*, ed. G. Flügel, Leipzig 1872.
İbnu'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Asnâm*, Kahire 1343 (h.).
Jalabert, G., (ve diğerleri), *Inscriptions grecs et latines de la Syrie*, Paris 1955.
James, E.O., *History of Religions*, London 1956.
Jastrow, Jr. M., *Aspects of Religious Belief and Practice in Babylonia and Assyria*, New York 1911.
Josephus, *Antiquities of the Jews*, http://www.ccel.org/j/josephus/works/ant-12.htm.
King, L.W., *First Steps in Assyrian*, London 1898.
Kumeyr, Y., *İslam Felsefesinin Kaynakları*, tr. F. Olguner, İstanbul 1976.
Kuzgun, Ş., *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik*, Ankara 1985.
Kürkçüoğlu, A. C., *Harran: Yolların Buluştuğu Kent*, Ankara: Şanlıurfa Valiliği Kültür Yayınları 2000.
Şanlıurfa: Land of Faith (İnançlar Diyarı Şanlıurfa), Şanlıurfa Valiliği Kültür Yayınları 2000.
Langdon, S.H., *Semitic Mythology*, Boston 1931.
Lewis, B., *Tarihte Araplar*, İstanbul 1979.
Lewy, H., "Points of Comparison Between Zoroastrianism and the Moon Cult of Harran", *A Locust's Leg: Studies in Honour of S.H. Taqizadeh*, ed. W.B. Henning, London 1962.

Lewy, J., "The Late Assyro-Babilonian Cult of the Moon and Its Culmination at the Time of Nabonidus", *HUCA*, 19, 1945-1946.
Luckenbill, D.D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Chicago 1926-1927.
Macrîtî, Ebu'l-Kâsım Mesleme (Pseudo-Majriti), *Ḡâyetu'l-Hakîm ve Ahakku'n-Netîceteyn bi't-Takdîm (Picatrix)*, ed. H. Ritter, Leipzig 1933.
Maimonides, M., *The Guide of the Perplexed*, tr. S. Pines, Chicago 1963.
Makdîsî, Mutahhar ibn Tâhir, *Kitâbu'l-Bed'u ve't-Târîh*, Paris 1899-1919.
Mes'üdî, Ebu'l-Hasan Ali, *Kitâbu't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, M.J. de Goeje, Leiden 1967.
Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdînu'l-Cevher, ed. C.B. de Meynard, Paris 1861-1877.
O'Leary, De L., *How Greek Science Passed to the Arabs*, London 1949.
Olmstead, A.T. (1923), *History of Assyria*, New York.
Parpola, S., *Neo-Assyrian Toponyms*, Kervelaer 1970.
Pognon, H., *Inscriptions sémitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et la région de Mossoul*, Paris 1907.
Postgate, J.N., "Harran", *Reallexicon der Assyriologie*, c. 4.
Pritchard, J.B., *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton 1955.
Ringgren, H., *Religions of the Ancient Near East*, London: SPCK 1973.
Rosenthal, F., "The Prophecies of Bâbâ the Harranian", *A Locust's Leg: Studies in Honour of S.H. Taqizadeh*, ed. W.B. Henning, London 1962.
Scholem, G., "Samael", *EJ*, c. 14.
Scott, W., A.S. Ferguson, *Hermetica*, Oxfrod 1936.
Segal, J.B., "Mesopotamian Communities from Julian to the Rise of Islam", *Proceedings of the British Academy*, 41, 1955.
Edessa the Blessed City, London 1070.
"Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", *AS*, 3, 1953.
"Some Syriac Inscriptions of the 2nd-3rd century AD", *BSOAS*, 16, 1954.
"The Sabian Mysteries: The Planet Cult of Ancient Harran", E. Bacon (ed.), *Vanished Civilizations: Forgotten Peoples of the Ancient World*, London 1963.
Smart, N., *The Religious Experience of Mankind*, New York 1969.
Smith, S., *Babylonian Historical Texts*, London 1924.
Smith, W. R., *Religion of the Semites*, London 1894.

Stuart, J.H., *The Roman Empire*, London 1908.
Şehristânî, Abu'l-Fath Muhammed, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, ed. W. Cureton, London 1842.
Tallqvist, K., *Akkadische Götterepitheta*, Helsinki 1938.
Tardieu, M., "Sâbiens Coraniques et Sâbiens de Harran", *JA*, 274, 1986.
Teixidor, J., *The Pagan God: Popular Religion in the Greco-Roman Near East*, Princeton 1977.
al-Theeb, S.A., *Aramaic and Nabataean Inscriptions From North-West Saudi Arabia*, Riyadh 1993.
Theodor Abu Kurra, *Traktat über den Schöpfer und die wahre Religion*, tr. G. Graf, Münster 1913.
Tubach, J., *Im Schatten des Sonnengottes*, Wiesbaden 1986.
Vattioni, F., *Le Iscrizioni di Hatra*, Naples 1981.
Walbridge, J., "Explaining Away the Greek Gods in Islam", *Journal of the History of Ideas*, 59 (:3), 1998.
Wallace, R., W. Williams, *Tarsuslu Paulus'un Üç Dünyası*, tr. Z.Z. İlkgelen, İstanbul: Homer 1999.
Yâkut el-Hamavî er-Rümî, Marâsidu'l-Ittilâ ala Esmâi'l-Emkine ve'l-Bukâa, Kahire 1954.
Yamauchi, E.M., *Gnostic Ethics and Mandaean Origins*, Cambridge 1970.
Yates, F.A., *Giardono Bruno and the Hermetic Tradition*, London 1964.
http://www.druidry.org.
http://www.paganfed.org.
http://www.religioustolerance.org/wic_stat1.htm.
http://www.wicca.com/celtic/wicca/wicca.htm.

DİZİN

10 emir 12

Abbasiler 42, 43, 45
Abbasiler dönemi 43
ABD 10, 21, 23, 24, 26
Abdata 103
Abdnebo 99, 100
Abdulkâhir el-Bağdâdî 63
Abdulmesih ibn İshak el-Kindi 80
Abgar 37, 108
Aborjinler 11
Abram 109
Abü Rim 56, 57
Abû Said Vehb 79, 81
Aclla 19
Adadi 40, 48
Addai 35, 50, 94, 97, 100
Addai'nin Öğretisi 49, 94, 97, 98, 101, 112
Âdem 104
Adet halleri 81
Adiabene 30, 36
Adimut 74
Adona 70
Aelian 106
Agathodaimon 33, 72, 74
Ağadimun 74
Ağıt 54
Ahlak 23
Akad 102
Akad mitolojisi 54
Akadlılar 60
Akdeniz 87
Akıl 40
Akılcılık 10
Akitu festivali 56, 104
Akitu festivalleri 78
Allah 7, 13, 15, 40
Allai 48
Allat 50
Amaşmaş 98
Amerikan Cadılar Birliği 23
Amirus 75
Amuletler 81
Ana tanrıça 103
Ana tanrıça kültü 8
Anadolu 8, 27, 29, 33, 90, 106, 113
pagan inançları 8
Anarşizm 22
Anat 102
Animalistler 26
Animizm 9
Antakya 83, 84, 87, 88, 90, 106
Antakya Okulu 84
Antakyalı Nikolas 84
Antioch 83
Anton Szander LaVey 25
Antropomorfik 12
Antropopetik 12
Anuş Uthra 29
Aphaca 106
Aptuha 111
Aram diyarı 89
Arami 57
Arami pagan geleneği 90
Aramice 46, 69, 89, 91
Aramiler 30, 89
Arani 75
Arap 75
kabileleri 38
putperestleri 16

Arapça 41, 43, 44, 46, 47, 53, 90
Araplar 16, 20, 97, 112
Aratas 75
Aratus 33, 75
Arbâye 97
Ardban 29
Ares 112
Aris 60
Arianizm 85
Aribasis 75
Arkonlar 18
Arsakid krallığı 34
Arû 57
Asartu 26
Ascalon 105
Asclepius 73, 74
Ashâbu'l-Aşhâs 62
Ashâbu'l-Hayâkil 62
Asklepyus 74
Aslan 104
Asli varlıklar 51
Asnâm 15
Astarte 102
Astroloji 41, 73, 85, 95, 96
Astronomi 44
Asur 9, 32, 48
Asur-Babil 47, 100
dönemi 48, 59, 71
krallığı 31
paganizmi 86, 93
politeizmi 27
yıldız-gezegen kültü 95
Asurlular 31
Aşera 21
Aştart 102
Aşur-Bel-Kala 32
Ata ruhları 20
Atalar kültü 9, 11, 13, 15, 18, 20
Atar 102
Atargatis 36, 58, 60, 85, 97, 98, 102, 103, 104, 105, 111, 112
Atargatis kültü 103, 104, 105
Atargatis tapınağı 105
Ateh 102
Atina Akademisi 52
Atrat 102
Augustin 19
Avrupa 9, 21
Ay 18, 58, 59, 62, 67, 95, 99
kültü 31, 79
tanrısı Sin 31, 33, 49
tapınağı 34, 69, 79
Ayliyûs 59
Aylun 75
Ayn Zılha 106, 107
Azer 57
Azîmûn 74
Azizler kültü 21
Azizos 60, 112
Azzüz 59

B'ir Musa 64
Ba'al 36
Baal Şamen 50
Baal Şamin 50, 54, 72
Bâb Funduku'l-Zeyd 78
Baba 14
Bâbâ 75
Bâbâia 76
Babil 7, 9, 56, 83, 102, 109
Babilliler 18, 30, 48, 78, 104
Bağdat 43, 63
Bâl 61
Balıklı Göl 95, 103, 106, 110, 111
Balsâ 59
Baltî 59
Bar Hebraeus 41, 47
Bar Nemre 50, 55
Bar Salibi 76
Barata 103
Bardaysan 35, 85, 93, 94, 96, 101, 103, 106

Bardaysancılık 92
Barnaba 100, 101
Barnabis 100
Barsamya 94
Barşmaş 98
Basil bar Şumana 110
Basra 43
Başkaldırı geleneği 22
Başrahipler 79, 100
Bat Nikkal 98, 99
Bath-Nikkal 50
Batı 10
Arabistan 87
Bayl 61
Bayram 81
Bayülgen 21
Bel 36, 94, 97, 99, 100, 101, 112
Bel İlani 72
Bel tapınağı 104
Bel-İlani 48
Belbana 100
Belit İle 59
Belit Matate 59
Belşu 100
Beniyamin 30
Bereket tanrısı 104
Berşeba 106
Beş Sır Kitabı 46
Beth Şemeş 98
Beyt el-Bûdâriyyîn 39
Beyt el-Buğdâriyyîn 39, 42
Beyt Sirrihim 77
Beytu'l-Buğdariyyin 77
Bîrûnî 42, 47, 80, 81
Bilgelik sanatı 25
Bilgi 54
Bilyân 60
Bireysellik 10
Biruni 42
Boğa 104
Borsippa 100
Budist 21
Büyü 8, 11, 41, 53, 73, 95
Büyücü-hekimler 11, 19
Büyücüler 11
Büyücülük 10, 41
Büyük Abgar 92
Büyük İskender 33, 51, 87, 90

Cadı 23
Cadı toplantısı 23
Cadılık 23, 25
akımı 23
geleneği 22, 24
dönemi 16
Cahiliye dönemi Arapları 20
Cami 59
Caracalla 34, 49
Cezîre bölgesi 45
Cin 40
Cinler 53, 54, 72, 77
Cinsel ilişki 81
Cizye 39
Council of American Witches 23
Cuma mescidi 45, 114

Çizgisel tarih anlayışı 10
Çocuk kurbanlar 80
Çok tanrıcılık 9, 10

D.S. Rice 47
Dafne 106
Dalos 105
Danaku 99
Daylafatân 60
Dayr Kâdî 58
Deniz kızı 105
Dergah Camii 106
Deus otiosus 40
Deyr Kâdî 39, 78
Deyr Yakub 98
Dımaşkî 67

Dianikler 26
Dicle 104
Dimaşkî 62, 79
Din çağı 11
Dine giriş törenleri 42, 77, 81
Dionysius Tell-Mahre 47
Diotorus 84
Discordianizm 22
Diyofizitizm 85
Doğa tapıcılığı 15, 20
Doğu Hıristiyan edebiyatı 92
Drijvers 69, 102, 103
Druidizm 22, 25, 26
Druidler 7, 22, 25, 26
Dua 11, 77, 78
Dumuzi 56
Dür 75

Ebednebo 99, 100
Ebedşemeş 98
Ebü Cafer el-Hâzin 44
Ebü Katâde 44
Ebü Yüsuf 52, 93
Ecclectic 26
Edessa 27, 34, 91, 92, 109
Eflatun 33, 74
Eflatuncu 88
Efraim 91
Egeria 35, 108, 110
Ehulhul 47, 58, 59
Eklektik 22
Ekmek-şarap ayini 17
Ekztazi 8
Ekztazik ritüeller 22
el-Battanî 44
el-Hâşimî 81
el-Madrak 79
el-Mudarrak 39, 79
el-Mudavvar 79
Elagabalus 97
Eliade 12, 16, 18, 40
Emevi 43, 44
Emeviler 44, 45
Emma Restall Orr 25
En-zu 47
Ephca 104
Ephrem Syrus 35, 94
Erek 109
Eris 22
es-Sarahsî 81
Esav 28
Eski
Ahit 89
Asur 7
Babil 18, 30
Harran 17, 59, 66
İran 17
İran geleneği 55
Mezopotamya 15, 56, 57, 60, 61
Mısır 9, 18, 73
Mısır panteonu 75
Mısırlılar 18
Roma geleneği 19
Suriye bölgesi 57
Türk dini 40
Türkler 40
Yunan 74
Yunan geleneği 33, 52, 56
Yunan kültürü 89
Yunan panteonu 57
Yunanlılar 41, 74
Esoterik 42
Etnosentrik 36
Euhemerus 33
Eusebius 94
Eustathius 84
Evrensel dinler 27
Evrimci din teorisi 11
Ezida 100

Fakr'ın kızı 55
Fal 8, 41
Falcılık 41

Fatımîler 45
Fellahatu'n-Nibtiyyun 46
Fenike 84
Fenikeliler 102
Fırat 104, 105
Fihrist 79
Filistin-Ürdün 28
Filistin-Ürdün bölgesi 21
Filozof Meliton 93
Filozoflar 96
Flavian 84
Fosfor 54
Fransız 64
Frazer 11, 102

Gad 40, 50, 55
Gadlat 50
Gannat Bussame 101
Gayrimüslim 50
Geleneksel dinler 22
Geleneksel paganizm 9, 15, 17
Gerald Gardner 23
Gezegen kültü 99
Gizli sırlar 77
Gnostik 27, 41
doktrinler 73
gelenek 87
Günbatımı tanrısı 56
Güneş 18, 59, 61, 62, 66, 95, 99
Güneş bakireleri 19
Güneş kültü 98
Güneş tapınağı 68
Güney Irak 111
Güney Mezopotamya 30, 76
Güneydoğu Anadolu 87
Ğayetu'l-Hakim 46

H. Pognon 47, 64
H.J.W. Drijvers 65
Habur 32, 106
Hac 106
Haçlılar 37
Hadad 103, 104
Hadım etme 103
Halife Muti 39
Halk dindarlığı 21
Halk inançları 7
Hâmân 54, 55
Hammon 54
Hamon 55
Hamza Isfahânî 42
Hamza Isfahani 42
Haran 75
Haran Gaveyta 28, 29
Harran 8, 27, 28, 31, 32, 33, 36, 37, 43, 44, 46, 47, 49, 51, 56, 59, 64, 66, 70, 71, 72, 78, 79, 83, 86, 88, 92, 93, 95, 96, 97, 103, 109, 112, 113
dini 66, 75
geleneği 75
harabeleri 50
kalesi 50, 59
paganizmi 31, 35, 47, 50
panteonu 34, 39, 48, 49, 54, 58
politeizmi 27, 44, 54
tanrılar panteonu 53
tapınakları 78
teolojisi 40
Harran Ulu Camisi 48, 59
Harraniler 41, 42, 46, 47, 51, 52, 53, 55, 57, 62, 63, 76, 93, 102
Harranlı Bâbâ 37, 46, 59, 79, 85
Harranlı Maniheistler 79
Harranlı Müslümanlar 45
Harranlı paganlar 43, 57, 62, 74
Harranlı Sâbîi 43
Harranlı Sâbiîler 42
Harranlılar 18, 33, 35, 40, 41, 42, 44, 45, 47, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63,

66, 67, 69, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 86, 98, 104
Harun Reşid 45
Hatra bölgesi 50
Hatra yazmaları 57
Hatti 48
Havariler 84
Hayat suyu 104
Hayvan kurbanları 80
Hegel 11
Helen 75, 84, 86
geleneği 88, 101
kültürü 88
Helenistik 28, 87
etkileşim 51
felsefe 73
İsa cemaati 88
Helenizm 28, 33, 40, 75, 83, 86, 87, 88, 91
Helios 59
Hellenepolis 31, 35
Hellenismos 26
Hemdanîler 45
Hera 57, 106
Hermes 33, 41, 72, 73, 75, 76, 80, 101, 112
kültü 41
Trismegistus 41, 73
Hermesu'l-Herameseh 72
Hermesu'l-İlah 72
Hermesu'l-Müneccim 72
Hermetica 41, 73
Hermetik
dokümanlar 41
gelenek 41, 74
Literatür 73, 74
Hermetisizm 28, 41, 86
Hermîs 72
Heterodoksal akımlar 92
Hıristiyan 9, 14, 24, 34, 42, 80, 84, 85, 86, 90, 101, 108, 109
akademisi 91
misyonerler 35
misyonu 34
Hıristiyanlar 14, 80, 84, 108, 110
Hıristiyanlık 8, 10, 12, 13, 17, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 36, 37, 38, 76, 83, 84, 86, 88, 89, 92, 95, 113
Hicaz 106
Arapları 40
bölgesi 40
bölgesi Arapları 59
Hierapolis 83, 85, 95, 97, 101, 103, 105, 111
Hierapolis-Mabbug 101
Hieropolis 103, 104
Hikmet 41, 73
Hilal 48, 49, 96
figürü 71
Hindistan 33, 56, 87
Hindu 15, 21
Hinduizm 9
Hişam ibn Abdülmelik 45
Hitânu'l-Fârisiyah 57
Hitit 8
Hiyerofani 16
yazıtlar 47
Horoz 74
Hülul 20
Hz. Ali 44
Hz. İbrahim 28, 34, 57, 75, 77, 106, 107, 109, 110, 111, 112
Hz. Muhammed 76
Hz. Musa 64
Hz. Ömer 38, 110
Hz. Şuayb 64
Hz. Şuayb Makamı 64
Hz. Yakub 28, 89

Iamblichos 112
Irak 106
Işık Kralı 29

İblis 24
İbn Adim 76
İbn Hemdân 44
İbn Şeddad 45
İbn Vahşiyye 44, 46
İbnu'n-Nedîm 39, 42, 46, 47, 56, 79, 81, 104
İbnu'r-Rim 56, 57
İbnu's-Salm 56
İbnu's-Selâm 56
İbrahim 57, 76
İbrahim ibn Sinan 44
İdol 62, 67
İdoller 20
İdris 74
İkna 19
İlah 14
İlahi ruhlar 105
İlahlar 13
İlâhu'l-A'mâ 60
İlâhu'l-âliheh 49, 72
İlk neden 51
İmparator Julian 94
İngiliz oryantalist J.B. Segal 64
İnisiasyon ritleri 77
İnisiyasyon 17
İnitiation 42
İnsan kurbanı 39
İnsan kurbanı törenleri 78, 79, 80
İnsan kurbanları 81
İnsan-doğa uyumu 22
İran 9, 15, 34, 37, 83, 90, 106
 egemenliği 52
İranlılar 18, 91
İrlanda 24
İsa 14, 21, 84, 93
İsa Mesih 14, 17, 94
İshak ibn Hilal 39, 44
İskender 86, 87, 88
İskenderiye 91
İskoçya 24
İslam 8, 10, 13, 21, 27, 37, 38, 40, 108, 109, 110
 dünyası 113
 egemenliği 114
 felsefe geleneği 44
 imparatorluğu 38
İslami 47, 83, 85, 86, 93, 109, 110
 dönem 42, 43, 44, 48, 80, 90, 113
 gelenek 74
 tecrübe 114
İsmail 76
İsrailoğulları 12
İştar 48, 50, 55, 56, 57, 58, 98, 102
İştar-Venüs kültü 60
İyad ibn Ğanem 38

J.B. Segal 72
J.F. Healey 65
Japon imparatorları 19
Josephus 83
Joshua the Stylite 92
Julian 34
Julian Hitabesi 98
Jüpiter 36, 61, 62, 66, 95, 99, 101
Jüpiter tapınağı 67

Kabbalah kültü 22
Kâdâ 104
Kadı Ebü Yûsuf 38
Kadın 104
Kalde 109
Kaldeliler 96, 109, 111
Kale 65
Kanonik İnciller 87
Kaos ilkesi 22
Kartaca 102
Kastor 54
Kays 38
Kehanet 41, 79, 85

Keldaniler 42
Kelt 7, 25
Kelt doğa tapıcılığı 22
Kemetikler 26
Kenan 109
 diyarı 111
Kenaniler 102
Keşiş 35
Kıbrıs 84
Kırkmağara 71, 97
Kilise 10
Kilise Babaları 31
Kitabı Mukaddes 28, 30, 34, 89, 90, 104, 108, 109, 110, 111
Komünyon 17
Köpek 50
Kötü talih 58
Kötülük 24, 25
Kral Abgar 96
Kral-tanrı kültü 19
Kretofani 18
Kristolojik tartışmalar 85
Kronus 55
Kubaba 8
Kur'an 7, 13, 15, 20, 28, 77, 107
Kurban 11, 53, 78, 80
 hayvanı 80
 törenleri 79
Kustîr 54
Kuş falı 41
Kutsal 15, 16, 17, 22, 61
 ağaç 77
 balıklar 104, 105, 106, 111
 güç 18
 günler 81
 keçiler 55
 Ruh 14, 16
 tepe 49
Kuzey
 Afrika 33
 Amerika 21
 Amerika yerlileri 19
 Arabistan 38, 87, 112
 Mezopotamya 30, 32, 38, 60, 66, 89, 92, 100, 105
Kuzeyin Efendisi 53
Kübele 8
Kült 23
 merkezleri 58
 yeri 71

Laban 28
Lagaş 76
Larîs 60
Lat 16
Latin patristik teolojisi 91
Leo 57
Liberalizm 10
Listra 101
Literal yorum metodu 83
Londra 23

Ma'na 70
Ma'nu 111
Mabbug 85, 97, 101, 103
Macritî 80
Mağlîtiyâ 39, 77
Maimonides 47
Makamı İbrahim 106
Mamre 106
Mana 16
Mancınık 108
Mandence 89
Manevi kirlenme 76
Maniheizm 18
Mar alahe 36, 49
Mara Sanıya 60
Maralaha 71
Maralahe 71, 97, 98
Maralahe kültü 97
Marcionculuk 92
Mardin 45, 93

Mars 54, 60, 61, 62, 66, 68, 95
Mars tapınağı 67, 68
Mata 103
Matarata 18
Materyalizm 10
Matrata 103
Matta 87
Me'mun 42, 43
Mecusilik 90
Medye 29
Melek 63
Meliton 94
Memfis 53
Memluk 46
Memun 114
Merkür 36, 54, 61, 62, 66, 95, 99, 101
Merkür tapınağı 69
Meryem 14, 21
Mes'üdî 39, 47, 67
Mesih öğretisi 84
Mesihçiler 84
Mesinalı Euhemerus 75
Meşşailik 44
Metafizik 8, 10, 11, 18
 varlıklar 13
Mevlidi Halil 106, 107, 108
Mezhep 63
Mezhepleşme 33
Mezopotamya 9, 27, 29, 31
 geleneği 56
Mısır 33, 73, 74, 102
Mısırlı 41, 73
Miia d Hiia 104
Mirrîh 60
Mistik 26
Misyonerler 34
Mitanni 48
Mitolojik 73, 76
Mitoslar 77
Mitra 17
Mitra kültü 8, 17
Modernite 26
Modernizm 10
Moğol 93
 istilası 46, 113
 ordusu 45
 saldırısı 79
Moğollar 31, 45, 113
Monimos 112
Monofizitizm 85
Monoteist 12, 14
Monoteist dinler 13, 44
Monoteizm 7, 10, 34, 39, 40, 46
Mot 102
Muaviye 44
Mudavvar 58
Muhammed ibn Musa 63
Mun'im 112
Musa Kuyusu 64
Musul 30, 36
Müslüman 38, 39, 42, 43, 44, 50, 51, 63, 80, 93
Müslümanlar 37, 38, 44, 80, 110
Müşrikler 15
Müşteri 61, 101
Mütevekkil 85

Nabık 61
Nabonidus 58
Nabonidus stelesi 71
Nabu 36, 48, 61, 97, 99, 101
Nabunaid kitabeleri 48
Nabunaid stelesi 48
Namriyâ 55
Nanai 100
Nannar 31, 48
 kültü 31
Nasibina 27, 90
Nasura 29
Naturalist 23
Naturalizm 9

Nebat krallığı 42
Nebatice 89
Nebo 36, 94, 97, 99, 100, 112
Nefs 40
Nemrut 107, 108, 109, 110
Neopagan 10, 23, 26, 114
akımlar 22, 23
akımları 21
gelenekler 25
Neopaganizm 26
Nergal 50
Nıbtiler 42, 52
Nikkal 98
Nimrod 108
Ningal 48, 57, 58, 98
Ningursu 76
Ninlil 59
Nisibis 27, 90
Numeyrîler 45
Nusaybin 27, 36, 83, 88, 90, 91, 110
Nusaybin akademisi 92
Nusku 48, 50, 54
Nusub 20

Odes of Solomon 87
Oğul 14
Okyanusya 11
Orfik kültü 75
Orhay 27, 109, 110
Oribasius 75
Orpheus 101
Orta Arabistan 40
Orta Çağ 24, 33, 49, 62
Harranileri 28
Harranlıları 59
İslam kaynakları 66
kültleri 22
Ortadoğu 9, 73, 104
dinleri 18
hikmet öğretisi 73
Osrhoene 34
Ouranus 75

Ömer ibn Abdülaziz 43

Paddan Aram 30
Pagan 9, 10, 25
dinler 114
Down 23
eğitim merkezi 52
gelenekler 15
kült merkezi 70
kültü 52
Paganist 33, 36, 37, 39
Paganistler 80
Paganizm 7, 9, 80, 114
Palmira 54, 72, 89, 95, 104
Papa III. Eugenios 108
Pavlus 84, 101
Pers imparatorluğu 33
Persler 52
Peygamber 33, 41, 52, 72, 74, 75
Peygamber-filozof 74
Peygamberler 13, 77
Peygamberlik 75
Piramitler 74
Piroz 99
Pisagor 33
Piskopos Yakub 91
Pitagoras 74, 88
Plato 74
Plotinus 52
Pognon Mağarası 48, 64, 65, 71, 97
Poimandres 73
Polinezyalılar 11
Politeist 8, 33, 36, 37, 39, 40, 47
kültürler 58
Politeizm 10, 33, 36, 39, 46, 51, 86, 95
Postmodern 10, 22

Pozitivist bakış açısı 10
Pseudo-Lucianus Hermes 101
Ptolemy 88
Putperest 9, 49
Putperestler 39, 42
Putperestlik 113
Pythagoras 74

Rabbetu's-Sîl 55, 56
Rabbi Yudah ben Batira 91
Rabbu'l-âliheh 49, 72
Rabbu'l-Azîm 59
Rabbu'l-Baht 55
Rabbu'l-Hayr 59
Rabbu's-Sâat 55
Radikal monoteizm 14
Rahip 35
Rahipler 11, 77, 78, 79, 80
Rammon 57
Resullerin İşleri 84
Rim 57
Rimmon 57
Roma 7, 15, 31, 71, 91
Roma İmparatorluğu 51, 52, 89
Romalı 9
Romalılar 19, 34, 37, 88
Rufusiyyun 80, 81
Ruh 40, 51, 62
Ruha 27
Ruhçu 23
Ruhçuluk 11
Ruhlar 13
Rüyalar 77
Rüzgar 55

Sâbiî 43
folklorü 76
Sâbiîler 28, 29, 42
Sâbiîlik 18. 28, 104
Sâbit 43
Sâbit ibn Kurrâ 35, 43, 44, 63, 90, 114
Sadarnunna 48
Salemsin 65, 79
Salimu 56
Saluğa 53
Samael 54
Samasota 37
Sami kavimler 30, 55
Sanamu'l-Mâ 56, 104
Sandan kültü 8
Sanem 20
Sanemsin 79
Sanimağara 65
Saphon 53
Sarah 55
Satanist 25
Satanistler 24, 25
Satanizm 25
Satürn 60, 61, 62, 66, 77, 95, 99
tapınağı 67
Seçilmiş şeyh 54
Segal 97
Sekülerizm 10
Selbi sıfatlar 40
Selçuklu Türkleri 45
Seleucos 108
Seleukos Nikotar 83
Selevkid hanedanı 34
Selevkid takvimi 49, 70
Selevkidler 27, 37, 83, 88, 92
Semitik 53, 102
Semitik ulûhiyetler 53
Senkretik 52, 87
Sır ayinleri 42
Sır dinleri 8, 27, 87
Sır törenleri 81
Sicilya 75
Sihir 8, 11, 41, 53, 95
Sihir-büyü 8, 11, 21
Simya 73
Sin 34, 36, 39, 47, 48, 56, 57, 58, 69, 70, 71, 72, 97, 98, 99

kültü 31, 36, 49, 70, 71, 97
mabetleri 31
tapınağı 30, 47, 72
Sinan ibn Sâbit 44
Smart 12
Soba 90
Soğmatar 36, 48, 49, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 86, 89, 97, 103
kitabeleri 71
Sol-el Paganları 25
Solon 33, 74, 88
St. Ephraim 109
St. Isidore 109
Straga 26
Su kültü 104
Sudur 40, 52
Suraye 89
Suriye 27, 33, 50, 76, 83, 84, 86, 87, 89, 90, 100, 102, 103, 105, 106
Suruç 37
Suruçlu Yakub 35, 49, 55, 85, 94, 99, 103
Süleyman tapınağı 68
Süleyman'ın İlahileri 87
Sümer 8, 76
Sümer geleneği 55
Sümer-Akad geleneği 54
Sünnet olma 81
Süryani 30, 75, 90, 92
Süryani edebiyatı 91
Süryani kaynaklar 47
Süryanice 29, 33, 38, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 64, 65, 71, 83, 89, 90, 91, 95, 98, 103, 111

Şahmiyah 59
Şalimu 56
Şalma 57, 111
Şalmata 103
Şamal 40, 53, 72
kültü 53
sırrı 80
Şamanizm 21
Şamaş 48, 57, 58, 98, 99
kültü 98
Şamaşgarem 98
Şar-İlani 48, 72
Şarbel 99
Şattivaza 48
Şavida 99
Şehit Şarbel 94
Şehristânî 39, 47, 62, 67
Şems 59
Şer 48
Şeyhu'l-Vakar 61
Şeytan 24, 85, 99
Şeytana tazim 24
Şeytanlar 40, 53, 54, 72
Şeytanların prensi 53
Şifa tanrıçası 102
Şila 70
Şinto 19
Şintoizm 18
Şirk 7, 13
Şuppiluliuma 48

Tabu 17, 105
Tabu inancı 16
Takiyüddin Ahmed ibn Teymiyye 44
Tammuz 102
Tammüz 54, 56
Tammuz kültü 54
Tammüzâ 54
Tanrı 24
Tanrıça 24
Tanrılar panteonu 94, 103
Tanrısal varlıklar 58
Tapınak 77, 78
tepesi 64, 65, 70, 71

Tapınma objesi 16, 21
Tar'ata 36, 60, 97, 99, 101, 111
kültü 101, 113
Tarata 60, 85
Tarsâ 60, 102
Tarsus 8
Tâüz 54
Tayus 75
Tek tanrıcılık 12
Tell Mahreli Dionysius 79
Temizlenme töreni 78
Tengri 40
Ter 48
Terah 28
Teslis 12, 14, 48
inancı 14
Tevhid 7, 13, 14
The Pagan Federation 23
Theodor bar Konai 30
Thoth 74
Tibet Budizmi 9
Tiglat-Pileser 32
Tirdat 70
Tirratha 59, 60
Tomas İncili 87
Totem 16, 17
Trat 102
Trismegistus 74
Türbeler 21
Tyre 54

Ugarit 102
Ugarit panteonu 56
Ugaritler 48
Ur 28, 31, 71, 109, 110, 111
Uranüs 75, 99
Urartu 8
Urfa 8, 17, 27, 31, 34, 36, 37, 44, 64, 66, 83, 85, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 96, 97, 101, 106, 108, 109, 110, 113
İlahiyat Okulu 91, 92
krallığı 36
paganizmi 93, 95, 97
panteonu 97, 98, 99
piskoposu 108
Urfalılar 38, 60, 96, 101, 110
Utarid 61, 101
Uzumu 58
Uzûz 59, 60
Uzza 16, 21, 59, 60, 112

Ürdün 104
Üstün varlık 51
inancı 58
Üzeyr 14

Venüs 56, 58, 59, 60, 61, 62, 66, 95, 98, 99, 102, 112
gezegeni 60
tapınağı 66, 68
tapınağı Azzuz 79
Verimlilik tanrıçası 60
Vesen 20
VIII. Abgar 92, 111
Viking pagan geleneği 26

Wakan 19
Warrior 26
Wicca 7, 22, 23, 24, 26
Wicca Yolu 23

Yahudi 12, 36, 83, 84, 86, 109, 110
akademisi 91
geleneği 54
kaynaklar 54
Yahudiler 14, 28
Yahudilik 10, 13, 38, 83, 86, 87, 90
Yahve 12
Yahya 29

Yakma kurbanı 67
Yakub 76, 91
Yardna 104
Yatırlar 21
Yedi gezegen 96
Yeni Ahit 84
Yeni Eflatuncu 52
Yeni Eflatunculuk 40, 44, 52
Yeni Yıl festivalleri 100
Yer altı odaları 67
Yer altı odası 69
Yerah 48
Yeraltı odaları 68
Yıldız-gezegen kültü 17, 18, 20, 33, 35, 36, 37, 43, 46, 53, 57, 58, 61, 86, 93, 95, 96
Yıldız-gezegen tapıcılığı 39
Yunan 7, 15, 26, 33, 40, 44, 84, 87, 90, 112
  filozofları 33
  kolonileri 87
  kolonisi 51, 90
  kültürü 33, 88
  mitolojisi 74, 75
  panteonu 41
Yunanca 33, 83, 102
Yunanistan 52
Yunanlı 9, 38, 83, 88
  göçmenler 52
Yunanlılar 63
Yusur 78
Yüce tanrı 12
Yüce varlık 51, 63

Zalbel 100
Zât Cenâhu'r-Rîh 55
Zatı Envat 21
Zephon 53
Zerdüştilik 87
Zeus 101, 106
Zımmîlik 38, 39, 42, 43
Zu-en 47
Zurvan 55
Zühal 60
Zühre 58, 59
Züleyha 107